विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह(एम.एड) दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि तयार पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता

रामबाबु चौधरी

त्रि.वि.दर्ता नं. : ४०७५२ -९३

क्याम्पस क्रमाङ्क : २४९/०६७

त्रि.वि. परीक्षा क्रमाङ्क :२४०००२३/२०६९ (दोस्रो वर्ष)

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०७४

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
SAPTAGANDAKI MULTIPLE CAMPUS
Estd. 2045 (1988)
(Affiliated to Tribhuvan University, Nepal)
A QAA Certified Campus by UGC, Nepal
भरतपुर, चितवन, नेपाल
Bharatpur, Chitwan, Nepal

च.नं./Ref. No.

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सिफारिस- पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभागको स्नातकोत्तर तह एम.एड् दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका निमित्त शोधकर्ता रामबावु चौधरीद्वारा तयार पारिएको **विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन** विषयक शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा तयार पारिएको हुनाले आवश्यक मुल्याङ्कनको निमित्त सिफारिस गर्दछु ।

....

देन प्रसाद लामिछाने

(शोध निर्देशक)

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

मिति : २०७४/१२/२५

19th March 2018

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्रको विषयवस्तु छनौट देखि अन्तिम रुप दिने समय सम्म आफ्नो अमूल्य सुझाव समय प्रदान गरी मूर्त रुप दिन सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक आदरणीय उप-प्राध्यापक देन प्रसाद लामिछाने प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । त्यस्तै गरी शोध शिर्षक छनौट एवं स्वीकृतीका लागि अमुल्य सहयोग गर्नुका साथै शोध को पाण्डुलिपि हेरी अमूल्य सुझाव प्रदान गर्ने सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस शिक्षा विभागका विभागिय प्रमुख तथा सह. प्रा.श्री कुबेरनाथ शर्मा ज्यूमा आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसै गरि शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा मलाई आवश्यक तथ्याङ्कहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने श्री बुद्ध शान्ति मा.वि., भण्डारा मा.वि राष्ट्रिय मा.वि, .का प्रधानाध्यापक साहायक प्रधानाध्यापक, लेखापाल एवं शिक्षक मित्रहरु तथा वहाँहरुको सम्पूर्ण सहयोगी टिमलाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छु । यस अध्ययनका क्रममा विद्यार्थी एवं अभिभावकहरु प्रति पनि विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । मेरो अध्ययनमा सधै प्रेरणा प्रदान गर्ने मेरो स्व. आमा कुशमी देवी चौधरी, स्व बुवा भिखारी चौधरी, जीवन संगीनी इन्दु देवी कलवार छोरीहरु ममता कुमारी चौधरी र सिता कुमारी चौधरी तथा छोराहरु डा. राजिव कुामर चौधरी र सञ्जिव कुमार चौधरी प्रति कृज्ञता एवंम आभार व्यक्त गर्दछु । शोधपत्र कम्प्युटर टाइप र प्रिन्ट गर्न सहयोग गर्ने सुजू फोटोकपीलाई समेत आभार प्रकट गर्दछु ।

यो शोधपत्र शुद्ध प्राज्ञिक शैक्षणिक हुनुका साथै विभिन्न शिक्षाविद्हरु, व्यवस्थापन विद्हरु, दार्शनिकका साथै सरोकारवालाहरुको भोगाई र अनुभव बाट प्राप्त प्रतिक्रियाहरुको विश्लेषणलाई आधार मानि तयार पारिएको छ । यो शोध पत्र पुस्तकालयमा उपलब्ध लेख, रचना र अन्य विद्यार्थीहरुबाट तयार पारिएको शोधपत्रलाई सेमत आधार मानिएको छ । यसले **विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन** बारेमा शोधकार्य गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गरेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यले अन्य शोधकर्तालाई पनि त्यतिकै सहयोग गर्ने आसा एवं विश्वास लिइएको छु ।

रामबावु चौधरी

शोध कर्ता

शोधसार

__विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन__ शिर्षकमा गरिएको यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य विद्यालय व्यवस्थापनका लागि आवश्यक वित्तिय स्रोतहरुको पहिचान गर्ने र विद्यालय व्यवस्थापनामा वित्तिय स्रोत परिचालनले पारेको प्रभाव पत्ता लगाउने तथा वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएको समस्याहरु पत्ता लगाई ति वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्या सामाधानका उपायहरु सुझाउने रहेको छ । यि उद्देश्यहरु पुरा गर्नकालागि उद्देश्य बमोजिमका प्रश्नहरु निर्माण गरि अनुसन्धान सँग सम्बन्धीत घटनाहरुको समिक्षा ऐन र नियम, अनुसन्धान प्रतिवेदन, विद्यालयको आर्थिक प्रतिवेदन, विद्यालय सुधार योजना, पत्र पत्रिका, लेख रचना र विभिन्न सोधपत्रहरुको अध्ययन र पुनरावलोकन गरिएको छ ।

यस अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नको लागि भण्डारा स्रोतकेन्द्रका तिन वटा सामुदायिक विद्यालयहरुमा उद्देश्य मूलक नमुना छनौट विधि अपनाइएको थियो । छनौट गरिएका विद्यालयका प्र.अ., वि.व्यव.का अध्यक्ष र लेखापाल संग अन्तरर्वाता लिई तथा प्रश्नावली प्रयोग गरी प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । द्धितिय तथ्याङ्कको स्रोत विद्यालयको अभिलेखलाई प्रयोग गरिएको थियो । संकलित तथ्याङ्कलाई सैद्धान्तिक खाकाको आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

विद्यालयको प्रमुख आयस्रोत सरकारी अनुदान रहेको र शिक्षक तथा कर्मचारी तलव, भत्तामा नै बढि वित्तिय स्रोत खर्च हुने गरेको पाइयो । आर्थिक स्रोतको परिचालन प्रभावकारी रुपमा गरिएका विद्यालयको व्यास्थापन पक्ष र शैक्षिक उपलब्धि उच्च पाईयो भने वित्तिय स्रातको परिचालन र कार्यान्वयन प्रभावकारी रुपमा नभएको विद्यालयको व्यास्थापन र शैक्षक उपलब्धि पनि कमजोर रहेको पाईयो ।

आय व्ययको विवरण चुस्त र दुरुस्त राखी भौतिक र शैक्षिक विकासका लागि योजना बनाई सो अनुसार आम्दानी र खर्चको बिचमा समन्वय राखी वित्तिय स्रोतको परिचालन विभिन्न शिर्षकमा आवश्यकता अनुसार बाँडफाँड गरी प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गरेमा विद्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनुका साथै विद्यालयले उच्च शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिने निष्कर्ष यस अध्ययन बाट प्राप्त भएको छ ।

साथै विद्यालयको हरेक शैक्षिक कार्यक्रममा अभिभावक र स्थानिय निकाय लगाएत सम्पूर्ण सरोकारवाला तथा सम्बन्धीत निकायहरुले शिक्षामा हुने लगानी र खर्चको अनुगमन मुल्याङ्कन हुनुपर्ने सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषय सुची

सिफारिस- पत्र

स्वीकृति- पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

शोधसार

विषय सुची

तालिका सूची

परिच्छेद - एक १-१२

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभुमि १

१.२ समस्याको कथन ९

१.३ अध्ययनको औचित्य १०

१.४ अध्ययनको उद्देश्य १२

१.५ अनुसन्धान प्रश्नहरु १२

१.६ अध्ययनको परिसीमाहरु १२

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका १३–२१

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन १३

२.२ सैद्धान्तिक खाका १७

२.३ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको शैक्षिक उपदेयता २०

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया २२–२४

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा २२

३.२ जनसंख्या र नमुना छनौट २२

३.३ तथ्यांकका स्रोतहरु २३

३.४ अध्ययन साधन निर्माण २३

३.५ तथ्यांक संकलन प्रक्रिया २४

३.६ तथ्यांकको व्याख्या र विश्लेषण २४

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

२५-४१

४.१ विद्यालय व्यवस्थापनको लागि आवश्यक वित्तिय स्रोतहरु २५

४.१.१ विद्यालयको कुल आय व्यय विवरण २५

४.१.२ विद्यालयको आय प्राप्ती विवरण २७

४.१.३ भुक्तानी विवरण २८

४.१.४ विद्यालयको लेखा प्रणाली र आर्थिक लेखा प्रणाली २९

४.२ विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय वित्तीय स्रोत परिचालनले पारेको प्रभाव ३०

४.२.१ विद्यालय व्यवस्थापनमा समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनमा भूमिका ३०

४.२.२ विद्यालयको भौतिक सम्पत्ती विवरण ३१

४.२.२ विद्यालयको शैक्षिक विवरण ३३

४.२.३ विद्यालयको आर्थिक योजनाको अवस्था ३४

४.३ वित्तीय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्याहरु ३६

४.३.१ आँकडाको पूर्वानुमान गर्न कठिनाई ३७

४.३.२ कार्यक्रम र बजेटको आपसी तालमेलको अभाव ३७

४.३.३ विद्यालयको भौतिक पक्ष तथा शैक्षिक योजनामा कम लगानी हुनु ३८

४.४ वित्तीय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु ३८

४.४.१ प्र.अ., लेखापाल तथा शिक्षकहरुले खेल्न सक्ने भूमिका ३९

४.४.२ विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले खेल्न सक्ने भूमिका ३९

४.४.३ विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनमा अभिभावकहरुले खेल्न सक्ने भूमिका ४०

परिच्छेद पाँच

निष्कर्ष र सुझाव ४२–४४

५.१ निष्कर्ष ४२

५.२ सुझावहरु ४३

५.२.१ नीति निर्माण तहका लागि सुझाव ४३

५.२.२ कार्यान्वयन तहका लागि सुझाव ४४

५.२.३ अनुसन्धानका लागि सुझावहरु ४४

सन्दर्भसूची

अनुसूची १ : विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षको लागि प्रश्नावली

अनुसूची २ : प्रधानाध्यापकको लागि प्रश्नावली

तालिका सूची

तालिका १ : विद्यालयको आय व्यय विवरण २०७३/०७४ २५

तालिका २ : विद्यालको आय प्राप्ति विवरण २६

तालिका ३ : भुक्तनि विवरण २७

तलिका ४ : विद्यालयको भौतिक सम्पत्ति विवरण ३१

परिच्छेद - एक
परिचय

विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको महत्वपुर्ण स्थान रहेको हुन्छ । विद्यालयको वित्तिय स्रोत समुचित तरिकाले परिचालन हुन सकेन भने विद्यालयको उन्नती र प्रगती हुन सक्दैन । विद्यालयको वित्तिय स्रोत परिचालनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन अत्यन्तै महत्वपुर्ण हुन्छ । नेपालको मौजुदा शिक्षा ऐन र नियमावली अनुसार विद्यालयको कुनै पनि आर्थिक कारोबार गर्दा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय अनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ । यस कारण विद्यालयको आर्थिक स्रोत समुचित ढंगले व्यवस्थापन गरी विद्यालयको शैक्षिक उन्नती र प्रगति तथा सिकाई उपलब्धि वृद्धि का साथै विद्यालयको चौतर्फी विकासका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन र उचित निर्णय महत्वपुर्ण हुन्छ । यस कारण विद्यालयको वित्तिय स्रोत परिचालनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनलाई सर्वोपरी स्थान दिदै यो अनुसन्धानको परिचय खण्ड अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभुमि, समस्याको कथन, अध्ययनको औचित्य, अध्ययनको उद्देश्य, अनुसन्धान प्रश्नहरु र अध्ययनको परिसीमालाई राखिएको छ । वास्तवमा परिचयले अध्ययनको मुल समस्या र महत्वलाई स्पष्ट पार्ने भएकोले परिचय खण्डलाई अनुसन्धान प्रतिवेदको पनि महत्वपुर्ण अंशको रुपमा लिने गरिन्छ ।

१.१ अध्ययनको पृष्ठभुमि

शिक्षाको विकास एउटा गतिशिल र निरन्तर प्रक्रिया हो । मानिसले जन्म देखी मृत्यु नहुनजेल सम्म औपचारिक, अनौपचारिक र अनियमित शिक्षा प्राप्त गरेका हुन्छन । मानव विकासको इतिहासलाई पल्टाएर हेर्दा आदिकाल देखी नै मानिसहरुले आफुले जाने सुनेका ज्ञान, सिप, प्रविधि, व्यावहार र सामाजिक मुल्यमान्यताहरुलाई आफ्ना सन्तानहरुद्धारा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै आएको पाइन्छ । समाजमा परम्परागत रुपमा चल्दै आएको चालचलन रितिरिवाज जिवनको आदर्श धार्मिक र सामाजिक मुल्यमान्यताहरु व्यवसाय घर गृहस्थी सम्वन्धी शिक्षा, खेतीपाती र पशुपालन सम्वन्धी शिक्षा गुरुकुल वा गुरुको आश्रममा दिने गरिन्थ्यो । क्रमिक रुपमा शिक्षाको विकास हुदै जादा शिक्षा घरपरिवार, समुदाय र गुरुकुल हुदै शिक्षण केन्द्रको रुपमा विद्यालय महाविद्यालय र विश्वविद्यालयको स्थापना हुदै आधुनिक शिक्षा सम्म आइपुगेको हो (शर्मा, २०५७) ।

प्राचिन हिन्दु संस्कृति र बौद्ध शिक्षाको परम्परामा संस्थागत नया शिक्षाको सुरुवात गर्ने काम वि.सं.१९१० मा राणा जंग बहादुर ले अंग्रेजी स्कुल दरबार भित्र स्थापना गरी नेपालमा औपचारीक शिक्षाको सुरुवात गरेको पाइन्छ । त्यस वेला परम्परा देखी चल्दै आएको शैक्षिक संस्थाहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको तथा तिनिहरुको शैक्षिक गतिविधि सन्तोष जनक नरहेको अवस्थामा वि.सं.२००७ साल को प्रजातन्त्रको स्थापना पछि समुचित शिक्षाको आवश्यकता महसुश गरी पुर्व मेची देखी पश्चिम महाकाली सम्म र दक्षिण मधेस तराई देखी उत्तर हिमाल सम्म जनस्तरबाट विद्यालयहरु खोल्ने काम देशैभरी तिव्र गतिमा भयो । त्यस पछि राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न शिक्षा आयोग, शिक्षा बोर्ड, शिक्षा योजनाहरु बाट अध्ययन अनुसन्धान र खोजीनिती गरी शैक्षिक प्रतिवेदनको आधारमा देशैभरी औंपचारिक र अनौपचारिक शिक्षण संघसंस्थाहरु, पाठशालाहरु र विद्यालयहरुको विकास धमाधम हुन थाल्यो (गौतम, २०६०) ।

शिक्षण संघ संस्थालाई दक्षता पुर्वक सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नको लागि मानव सभ्यताको विकास सगै ति संघ सस्थाको पनि समय सापेक्ष विकास र विस्तार हुदै आयो । यसै सन्दर्भमा विभिन्न शैक्षिक संस्थाहरुको स्थापना भयो । ति शैक्षिक संस्थाहरु सञ्चालन व्यवस्थापन गर्नको लागि व्यवस्थापन पक्षको आवश्यकता महशुस हुन थाल्यो । मानव सभ्यताको विकास सँग सँगै मानव समाज जटिल हुदै गयो । शिक्षा सिमित रहन सकेन यसको विस्तार हुँदै जाँदा यसको व्यवस्थापकीय पक्षको आवश्यकता महसुश हुन थाल्यो । शिक्षा र व्यवस्थापनको पक्षलाई तुलना गरेर हेर्दा परापुर्व कालमा व्यवस्थापनका सिद्धान्त बाट विभिन्न संघ संस्थाहरुले प्राप्त गरेको सफलतालाई आत्मसाथ गर्दै आधुनिक युगमा पनि व्यवस्थापनको वैज्ञानिक पक्षलाई कार्यान्वयनमा लाइएको पाइन्छ । आधुनिक युगमा प्रतिपादन भएका शैक्षिक सिद्धान्तहरुले नै प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय कार्यलाई सञ्चालनमा सहजता ल्याएको पाइन्छ (पौडेल, २०६४) ।

उपलब्ध साधन र स्रोतलाई संघसंस्थाहरुले संघसंस्थाहरुको लक्ष्य र उद्देश्य अनुरुप अधिकतम उपलब्धी हुने गरी प्रयोग र परिचालन गर्नु नै व्यवस्थापन हो । गतिशिलता, परिवर्तनशिलता, निरन्तरता, निर्देशन, निरिक्षण तथा कार्यान्वयन जस्ता पक्षहरुले व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाउछ । समग्र विद्यालय व्यवस्थापन भित्र शैक्षिक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन, प्रशासनिक व्यवस्थापन, भौतिक व्यवस्थापन, मानवसंशाधन

व्यवस्थापन जस्ता विषयवस्तुहरु समेटिएका हुन्छन् । विद्यालय व्यवस्थापन भित्र यी विभिन्न विषयवस्तुहरु समावेश भएतापनि यस अध्ययनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । कुनै संघसंस्थाको मेरुदण्डको रुपमा आर्थिक स्रोत वा वित्तिय स्रोतलाई लिइन्छ । आर्थिक स्रोतको अभावमा शैक्षिक र भौतिक कुनै पनि पुर्वाधारको सुधार र विकास तथा उन्नति प्रगति गर्न सकिदैन । विद्यालयको सफल र प्रभावकारी सञ्चालन र कार्यान्वयन गर्नको लागि विद्यालयको वित्तिय स्रोतलाई विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकले समुचित ढंगले व्यवस्थापन गर्न सके मात्र विद्यालयको चौतर्फिक विकास हुन सक्छ । विद्यालयको भवन निमार्ण फर्निचर, शिक्षकलाई तलब, पुस्तक खरिद, राम्रो काम गर्ने शिक्षकलाई पुरस्कार आदि सबै काम पुरा गर्नलाई वित्त चाहिन्छ । सामुदायिक विद्यालयको मुख्य आयस्रोत सरकारी अनुदान नै रहेको पाइन्छ । विद्यालय व्यवस्थापन गर्न विस्तृत विवरण सहित व्यक्त गरिने पुर्व योजना नै वजेट हो जसमा विद्यालयको सम्पुर्ण क्रियाकलापको सफलता निर्भर गर्दछ (कोईराला, २०५९) ।

सामुहिक तथा निश्चित उद्देश्य प्राप्ति गर्नका लागि व्यक्ति वा समुहमा काम गर्ने अनुकुल वातावरण सिर्जना गर्नु नै व्यवस्थापन हो । संस्थागत सामुहिक भावनाको विकास गरी लक्ष्य प्राप्ती तर्फ सबैलाई डोऱ्याउने बातावरण सिर्जना गर्न अनुसाशनको आवश्यकता पर्दछ । विद्यालयमा वर्तमान व्यवस्थापन समिति र उपलव्ध साधन स्रोतको उपयुक्त परिचालन गरी अधिकतम उपलब्धी हासिल गर्न सक्नु नै विद्यालय व्यवस्थापन हो । विद्यालय व्यवस्थापन पक्रियामा खास गरी योजना, संगठन, निर्देशन, नियन्त्रण, समन्वय र कार्यान्वयन जस्ता पाँच वटा मुख्य कार्यक्रमहरु पर्दछन । विद्यालयको वर्तमान परिस्थितिको ठिक ठिक आंकलन गर्नु तथा समस्या पत्ता लगाई त्यसको समाधानको उपाय खोज्नु नै योजना हो । के गर्ने, कहिले गर्ने, कसरी गर्ने भन्ने कुराको निणर्य गर्न उद्देश्य निमार्ण गर्न अधिकतम उपलब्धीको लागि कार्यकौशल तयार गर्न योजना आवश्यकता पर्दछ । योजना अनुसार कार्य गर्न आवश्यक सुविधा सामाग्री जनशक्तिको व्यवस्था जनशक्ति छनौट, तालिम को व्यवस्था र अन्य आवश्यक स्रोतको प्राप्तीको लागि संगठनको आवश्यकता पर्दछ । योजना अनुसार समय र खर्चको विस्तृत कारण, विशेष निर्देशन र कार्यान्वयनको लागि निर्देशनको आवश्यकता पर्दछ । योजना अनुसार कामको मुल्यांकन, उपलब्धीको मुल्यांकन, सुधारको उपायहरुको पहिचान र सुधार गर्न थप कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न निर्देशन र नियन्त्रणको आवश्यकता पर्दछ (गौतम, २०६०) ।

कुनै पनि संस्थाहरुको उद्देय प्राप्ती तथा चौतर्फी विकासको लागि व्यवस्थापन समितिको महत्वपुर्ण भुमीका रहेको हुन्छ । व्यवस्थापन भन्नाले निर्धारित उद्देश्य प्राप्तीको लागि योजनाबद्ध रुपमा काम गर्ने एउटा कला हो । व्यवस्थापन एतिहासिक पृष्ठभुमि अनुसार कुनै पनि संघसंस्थाको मेरुदण्डको रुपमा मानिन्छ जसको माध्यमबाट संघसंस्थाहरुले निर्धारित लक्ष्य सफलताका साथ पुरा गर्न सक्छ । प्राचिन ऐतिहासिक नगरी रोम इजिप्ट आदिको विकासमा, अलेकजेन्डरको सैनिक प्रशासनमा, सुमेरियन सभ्यताको इतिहासमा र चिनको इतिहासमा समेत व्यवस्थापन प्रक्रियाको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्लेटो ३५० वि.सी र सुकरात ४०० वि.सी. जस्ता दार्शनिकहरुले कार्य विशिष्टिकरण र व्यवस्थापनको प्रक्रिया उल्लेख गरेका थिए । त्यसै गरी अठारौ शताब्दी देखी अध्ययन कार्यमा आएको व्यवस्थापन आधुनिक समयमा आएर विभिन्न सिद्धान्तहरुमा वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त, व्यवस्थापनको प्रशासनिक सिद्धान्त, कर्मचारी व्यवस्थापन सिद्धान्त, मानव सम्बन्ध विकास सिद्धान्त, व्यवहारवादी सिद्धान्त, व्यवस्थापन विज्ञान सिद्धान्त, कार्यकुशल व्यवस्थापन सिद्धान्त आदिलाई लिन सकिन्छ । व्यवस्थापनको पिताको रुपमा F.W. Tyler (सन् १८५६-१९१७) लाई मानिन्छ । संगठनमा कार्यरत व्यक्तिहरुसंग मिलेर कार्य गरी सन्तोष जनक सफलता प्राप्त गर्ने कला व्यवस्थापन भएकोले प्रशासक, शिक्षक तथा संस्था प्रमुखले आफ्नो कामको लागि धेरै व्यक्तिहरुबाट सहकारीता सहभागिता र संलग्नता प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ । व्यवस्थापन एउटा सामाजिक प्रक्रिया भएकोले यस बाट निर्धारित लक्ष्य प्रभावपुर्ण तरिकाले प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ । मानव संगठनको संगठनात्मक कार्य सम्पादनलाई धेरै भन्दा धेरै प्रभावकारी बनाउन व्यवस्थापनको भुमिका महत्वपुर्ण हुन्छ । व्यवस्थापन एउटा यस्तो कला हो जसमा व्यक्तिले फरक फरक कार्य गरी समुहको लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि मदत गर्दछ (कोईराला र श्रेष्ठ, २०५९) ।

शिक्षामा आवश्यक आम्दानीको स्रोतहरु जुटाउने विधि र त्यसको प्रभावकारी खर्चको बाँडफाँड समेटिएको शास्त्रलाई शिक्षाको वित्तिय अर्थशास्त्र भनिन्छ । उपभोक्ता समाजमा शिक्षा र अर्थ विच सोझो सम्बन्ध हुन्छ । यो सम्बन्ध एकातिर लगानीको रुपमा हुन्छ भने अर्कोतिर नतिजाको रुपमा हुन्छ यसैले शिक्षामा के कति खर्च गर्ने किन खर्च गर्ने कुल राष्ट्रिय उत्पादनबाट शिक्षामा लगानी गर्दा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा के प्रभाव पर्दछ । शिक्षा वा विद्यालयमा गरेको लगानीले विद्यालय र समाजमा कस्तो प्रभाव पारिरहेको छ, उक्त लगानीले के प्रतिफल दियो खर्च गरे अनुरुप प्रतिफल प्राप्त भयो या भएन जसता प्रश्नहरु

विद्यालयको वित्तिय अर्थशास्त्रका छलफलका विषय हुन । विद्यालयको वित्तिय अर्थशास्त्रमा प्रभाव पार्न सक्ने धेरै अवस्थाहरु मध्ये समाजमा अपेक्षित परिवर्तन र शैक्षिक कार्यक्रममा अपेक्षित परिवर्तन हुनु प्रमुख हुन् । John and morphet) सन् १९७५ । यी दुवै परिवेशलाई मनन गर्दा पहिलोमा कसका लागि र कसरी कति शिक्षा दिने भन्ने निर्णय गर्दछ । तर ति निर्णयहरु समाज र समुदाय अनुसार फरकफरक स्वरुपका हुनसक्छन । दोश्रो विद्यालयमा लगानीको लागि कुनै आधार तयार गर्ने र सो अनुरुप बजेट व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । तर निर्णय गर्दा विद्यालय क्षेत्रको सामाजिक राजनितिक तथा सांस्कृतिक वातावरण र परम्परालाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ (खनाल र आचार्य, २०६३) ।

नेपालको शैक्षिक लगानीको इतिहास हेर्दा गुरुकुल शिक्षामा लगानीकर्ता घरपरिवार थियो । गुरुकुलमा शिक्षा आर्जन गर्नेहरुले गुरुलाई सिधा (अन्नहरु) दिने परम्परा थियो । त्यही सिधाले गुरुको परिवार पालिन्थ्यो । अर्को परम्परा विद्यार्थी स्वयमले भिक्षा दान गरेर शिक्षा आर्जन गर्ने गर्दथ्यो । गुठीहरुमा पनि र मठमन्दिर तथा चैत्य विहारहरुमा पनि शिष्यहरुलाई धार्मिक शिक्षा दिने परम्परा थियो । यस बाहेक जमिनबाट आर्जन गरेर शिक्षक राख्ने र शिक्षा प्राप्त गर्ने समुहमा मिलेर शिक्षकको तलब दिने र शिक्षा आर्जन गर्ने र पछिल्लो समयमा राष्ट्रको ढिकुटी बाट पनि शिक्षामा लगानी गरेका देखिन्छ । आधुनिक शिक्षाले राष्ट्रको ढिकुटी बाट विद्यालय महा विद्यालय र विश्वविद्यालयहरुलाई अनुदान दिएर शिक्षा दिइने परम्पराको विकास गऱ्यो (खनाल र आचार्य, २०६३) ।

वि.सं. १९३४ साल श्रावण १ गते देखी मासिक कम्पनी रु २०० का दरले तलव खाने गरी दरबार हाईस्कुलमा हेडमास्टरको नियुक्ति गरिएको थियो । त्यसै गरी वि.सं. १९३४ साल आश्विन २१ गते देखी असिस्टेन्स हेडमास्टरलाई बर्षको २४६० र दर्शनभेट रु. ३४ पाउने गरी नियुक्ति गरेको पाइन्छ । वि.सं. १९८६ सालमा योग्यता अनुसार शिक्षकहरुको वार्षिक तलब तोकिएको थियो । त्यति बेला एम.ए. लाई रु १२००, वि.ए लाई रु. १०००, आई ए लाई रु ९०० र म्याट्रिकलाई रु ६०० तोकिएको थियो । यस भन्दा अघि वि.सं. १९८४ मा बारा जिल्लाको भवानीपुरमा ३ जना अस्थाई शिक्षकको दरवन्दी सहित श्री ३ चन्द्र मिडल स्कुल स्थापना भयो । यस विद्यालयको प्रधानाध्यापकलाई मासिक कम्पनी रु. २०, दुई शिक्षकलाई प्रति व्यक्ति रु. १५ र पियन तथा भान्छेलाई रु. ७ का दरले तलब दिएको

थियो । यसरी श्री ३ चन्द्र शमशेरले दरबन्दी सहित स्कुल स्वीकृत गरीदिएका थिए (शर्मा, २०५७) ।

वि.सं. २००७ सालको परिवर्तनले शिक्षालाई प्रजातन्त्रको मुल सिद्धान्त भनी स्वीकार गरीयो । फलस्वरुप वि.सं. २००९ सालमा सरदार रुद्रराज पाण्डेको सभापतित्वमा शिक्षा समितिको गठन भयो । यस समितिको प्रतिवेदनमा उल्लेख भए अनुसार विद्यालयहरुका लागि धेरै आर्थिक स्रोतहरु जुटाइएको थियो । केन्द्रिय सरकारले विद्यालय विकासका लागि सामान्य आम्दानीबाट वि.सं.२००९-०१० सालको लागि लगभग १८ लाख रुपिया छुट्याएको थियो । सरकारी अंग्रेजी विद्यालयका लागि रु. दुई लाख, आधार पाठशालाका लागि रु. तीन लाख, सरकारी भाषा संस्कृत पाठशाला का लागि रु. चार लाख, महाविद्यालयहरुका लागि सहायता रु. दुई लाख, दानका लागि रु. दुई लाख, शैक्षिक सामाग्रीका लागि रु. दुई लाख, प्रबन्धकिय खर्चका लागि रु. दुई लाख, यसै गरी वि.सं.२००९-०१० साल तिर ३६,५०,०००।- सोभै पाठशाला, विद्यालय र महाविद्यालयहरुमा सरकारी खर्च भएको पाइन्छ ।

दशौं योजना वि.सं.२०५९-०६४ ले विकेन्द्रिकरणको अवधारणा अनुसार स्थानिय स्वायत शासन ऐनको मुल मर्मलाई ध्यानमा राखी शैक्षिक योजना निर्माण र व्यवस्थापनको उत्तरदायित्व सकेसम्म स्थानिय निकाय र समुदायलाई दिने दिर्घकालिन अवधारणा लिएको छ । दशौं योजनाले शिक्षाको विकास र अवसर नै सामाजिक असमानता र गरीवी हटाउन सक्ने प्रवल साधन हो भन्ने तथ्यलाई अंगालेको छ । तर वाहिरी सहयोग नरहेको अवस्थामा शिक्षाको भविष्य कस्तो होला भन्ने प्रश्न अनुत्तरीत रहेको संकेत गर्दछ । शिक्षा सम्बन्धित उच्चस्तरीय कार्य समितिको प्रतिवेदन वि.सं.२०५८ ले पनि शिक्षाको वित्तीय प्रणालीमा सुधार गर्न प्राथमिक तहको सामुदायिक विद्यालय संचालनको दायित्व श्री ५ को सरकारले लिने र प्राथमिक विद्यालय उमेर को जनसंख्या ३० लाख पुगेको सन्दर्भमा सबैलाई निःशुल्क शिक्षा र स्तरीय शिक्षा दिन प्रति विद्यार्थी ३० अमेरिकी डलरका दरले वार्षिक अनुमानित रु ६ अर्ब ७५ करोड सरकारले विनियोजन गर्ने । निम्न माध्यामिक र माध्यामिक तहको शिक्षा सःशुल्क प्रदान गर्ने र अब स्थापना हुने विद्यालयलाई श्री ५ को सरकार बाट एकमुष्ट अनुदान प्रदान गर्ने र शिक्षामा कुल खर्चको १७ प्रतिशत लगानी गर्ने जस्ता प्रमुख

कार्यनितिहरुको माध्यमबाट शिक्षमा गर्ने लगानीलाई व्यवस्थित गर्ने सुझावहरु दिएको पाइन्छ (खनाल र आचार्य, वि.सं.२०६३) ।

विद्यालयको नाममा रहेको सम्पतिको सुरुक्षा गर्ने प्रमुख दायित्व व्यवथापन समिति र प्रधानाध्यापकको हुनेछ भनी उल्लेख छ । विद्यालयको नाममा रहेको जग्गा बिक्री गर्न वा धितो राख्न पाइने छैन । सामुदायिक विद्यालयले विद्यालयको भौतिक पुर्वाधार विकासको लागि २५ प्रतिशत जग्गा व्यवस्थापन समितिको निर्णय र विद्यालय सम्पति संरक्षण समितिको सिफरिसमा मन्त्रालयको स्वीकृति लिएर डाक बढाबढद्धारा विक्रि गर्न सकिन्छ । विद्यालयको नाममा रहेको जग्गा सटापटा गर्न पाइने छैन ता पनि विद्यालयको कम्पाउण्ड वा खेल मैदान संग जोडिएको कुनै जग्गा सटापटा गर्नु पर्ने भएमा सामुदायिक विद्यालयको सम्पति जिल्ला शिक्षा कार्यालयको सिफरिसमा सटापटा गर्न सकिन्छ । सामुदायिक विद्यालयले विद्यालयको अचल सम्पति विद्यालयको नाममा रजिष्ट्रेशन पारित गर्नुपर्नेछ । दैविक प्रकोप वा काबु बाहिरको परिस्थितीले गर्दा विद्यालयको सम्पति हानी नोक्सानी हुन गएको प्रमाणित भएमा मिनाहा दिन सक्ने व्यवस्था छ । विद्यालयमा दिने अनुदान तथा अन्य व्यवस्था शिक्षा नियमावलीमा १६४-१६७ सम्म गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयलाई नेपाल सरकारबाट दिइने अनुदान रकम मन्त्रालयले एकमुष्ट जिल्ला शिक्षा कोषमा पाठाउने छ । विद्यालयको प्राप्त रकम जुन कामको लागि आएको छ सोही कामको लागि मात्र खर्च गर्नु पर्दछ । विद्यालयको भवन, फर्निचर र अन्य कार्यको लागि स्थानिय स्रोत र जनसहयोगबाट आर्थिक व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ (शिक्षा नियमावली वि.सं.२०५९ तेश्रो संशोधन) ।

प्रधानाध्यापकले प्रत्येक वर्ष आगामी बर्षको बजेट तयार गरी व्यवस्थापन समितिबाट स्वीकृत गराई एक प्रति जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा समयमा नै पठाउनु पर्दछ । विद्यालयको आयव्ययको लेखा प्रतिवेदन जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ । प्रधानाध्यापकले प्रत्येक वर्ष विद्यालयको आयखाता लेखा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले तोकेको लेखा परिक्षकद्धारा गराउनु पर्दछ । लेखा परिक्षकले विद्यालयको लेखा परिक्षण गरिसकेपछि व्यवस्थापन समिति, जिल्ला शिक्षा कार्यालय र निर्देशनालयमा एक एक प्रति प्रतिवेदन पेश गर्नूपर्नेछ । नेपाल सरकारले सामुदायिक विद्यालय र शैक्षिक गुठीको रुपमा संचालित संस्थागत विद्यालयले

विदेशबाबट शैक्षिक सामाग्री आयात गर्दा लाग्ने भन्सार महसुल आंशिक वा पुरै छुट दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

समग्रमा भन्दा शिक्षाको वित्तिय प्रणालीले धेरै आरोह अवरोह हरुमा अलग अलग प्रणालीलाई अपनाइएको पाईन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना वि.सं.२०२८ पश्चात शैक्षिक वित्तिय प्रणालीमा व्यवस्थित हुदै आएको र शिक्षामा सरकारी खर्च बढ्दै आएको पाईन्छ । नेपालको शैक्षिक इतिहासलाई हेर्दा विद्यालय शिक्षामा लगानीको प्रारुपहरुलाई निम्न अनुसारको कार्य ढाँचामा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

शिक्षा प्रणाली र लगानीका प्रारुपहरु

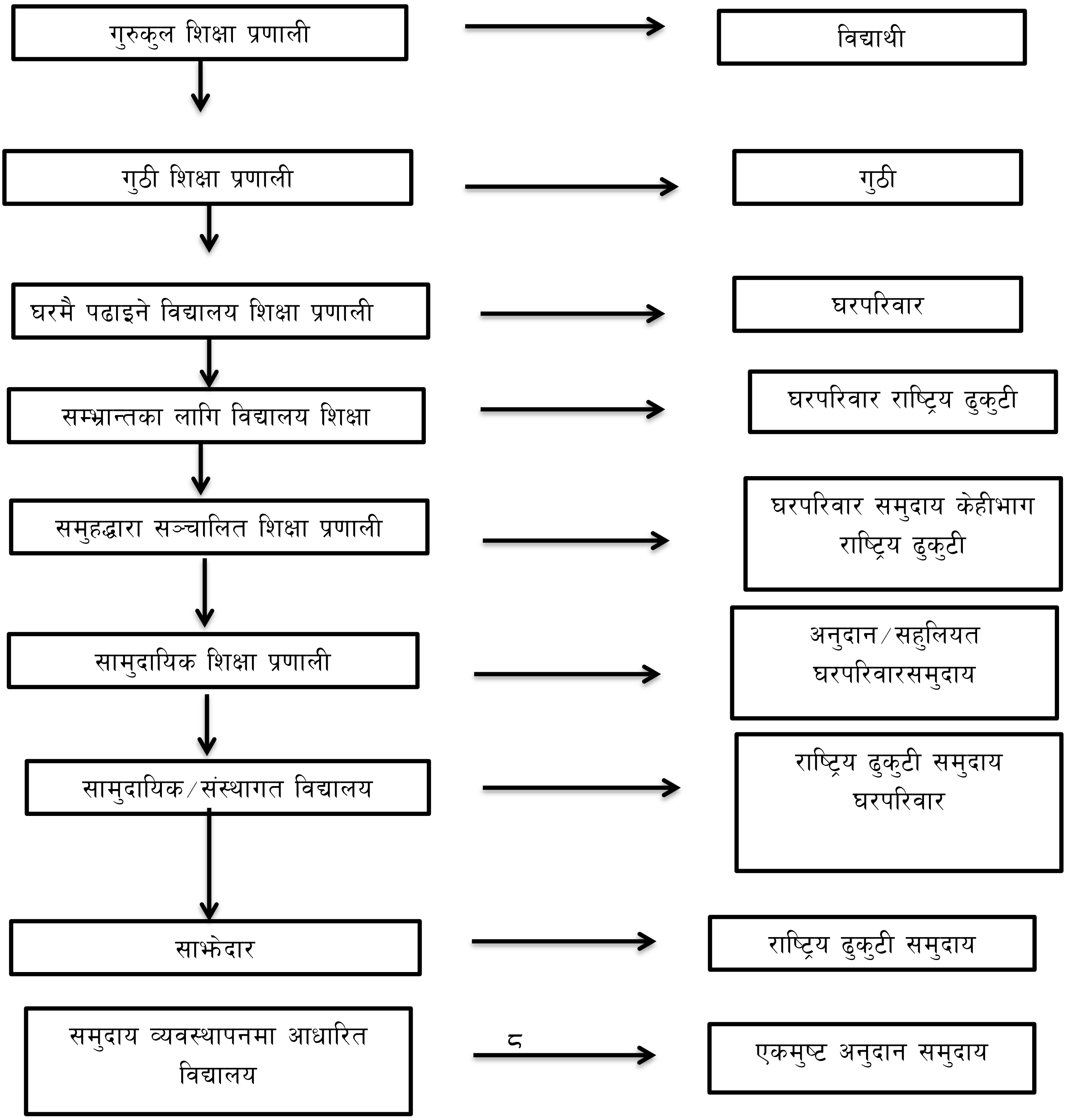

यसरी गुरुकुल शिक्षा प्रणालीबाट शुरु भएको शिक्षा र्वतमान समुदाय व्यवस्थापनमा आधारित विधालय शिक्षा प्रणाली सम्म आई पुग्दा वित्तीय स्रोतलाई व्यवस्थित रुपले परिचालन गर्न धेरै प्रयासहरु भएको पाइन्छ । विधालयहरुले राष्ट्रिय ढिकुटी, समुदाय, घरपरिवार, शिक्षार्थी र विकास साझेदारहरुले गरेको लगानी अनुसारको सामुदायिक विधालयको वित्तीय श्रोत शैक्षिक उपलब्धि हात पार्न सकिरहेको छैन । त्यसैले विधालय व्यवस्थापनमा वित्तीय श्रोत परिचालन प्रभावकारी रुपमा नभएर हो की भन्ने लागेर यस विषयमा खोजी गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन शिर्षक छनौट गरी यसै शिर्षकको परिधिमा रही आफ्नो शोधपत्र प्रस्तुत गर्न शान्दर्भिक ठानेको छु ।

१.२. समस्याको कथन

कुनै पनि संघसंस्थाको व्यवस्थापन पक्षलाई संघसंस्थाको मेरुदण्डको रुपमा लिइन्छ । समुचित आर्थिक स्रोतको परिचालन विना संघ संस्थाले निदिष्ट लक्ष्य हासिल गर्न सक्दैन । नेपालको सन्दर्भमा शैक्षिक संघ संस्थाहरुले व्यवस्थापकिय कमि कमजोरीका कारण वित्तीय श्रोत साधनको चुस्त र दुरुस्त रुपमा परिचालन गर्न सकिरहेका छैनन् । दुर्गम ठाँउमा रहेका विधालयहरु आकाशलाई छाना र भुईलाई टेबलकुर्चीको रुपमा प्रयोग गर्न विवस छन् । त्यस्ता विधालयहरुमा सरकारी अनुदान केबल शिक्षक कर्मचारी तलब भत्ता र सेवा सुविधामा मात्र सिमित छन् । आर्थिक अभावका कारण विधालय व्यवस्थापन अर्न्तगतका शैक्षिक व्यवस्थापन, प्रशासनिक व्यवस्थापन, भौतिक व्यवस्थापनको साथै मानविय सम्बन्ध व्यवस्थापन पनि ओझेलमा परेको तथ्य हाम्रो सामु सर्वविदितै छ । तथापि सामुदायिक विधालयको व्यवस्थापन गुणस्तर र उपलब्धि सुधार किन भएन ? वित्तीय श्रोतको परिचालन प्रभावकारी नहुनाको कारण के हो ? विधालय व्यवस्थापनमा वित्तीय श्रोतको प्रभाव कस्तो रहन्छ ? के विधालयको शैक्षिक, प्रशासनिक भौतिक तथा मानविय संसाधनमा वित्तीय श्रोतको वितरण समान छ ? वित्तीय श्रोत बाँडफाडलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ? आर्थिक स्रोत परिचालनमा कस्ता कस्ता समस्याहरु देखिएका छन् ? के विधालय व्यवस्थापन आर्थिक स्रोत परिचालनको कारणले नै कमजोर भएको होला ? किन लगानीको अनुपातमा विधालयले अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिरहेका छैनन् । विधालय व्यवस्थापन भनेको के हो ? वित्तीय श्रोत परिचालनले विधालय व्यवस्थापनलाई कसरी प्रभाव पार्दछ ? सामुदायिक विधालयमा वित्तीय श्रोत उपलब्ध हुने स्रोतहरु के के हुन् ?

वित्तीय श्रोत कहाँ कति खर्च भै रहेको छ ? विधालय व्यवस्थापन र वित्तीय श्रोत विचको अन्तर सम्बन्ध र यस्ता समाधानका उपायहरु के के हुन सक्छन् ? जस्ता समस्याहरुलाई मध्येनजर गरी समस्याको कथनको रुपमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनलाई लिइएको छ ।

१.३. अध्ययनको औचित्य

अनुसन्धान गर्नु चुनौतिपुर्ण कार्य हो । अध्ययनको क्रममा समस्या कँहा छ र कारण के हो ? पत्ता लगाउनु पर्ने हुन्छ । कुनै पनि विषयको अध्ययन अनुसन्धानको आ आफ्नै औचित्य रहेको हुन्छ । यसै सन्दर्भमा विद्यालयको वित्तिय स्रोत परिचालनमा व्यवस्थापन समितिको विशेष महत्व रहेको हुन्छ । अनुसन्धानबाट वित्तिय स्रोत परिचालनले विद्यालय व्यवस्थापनमा पार्ने प्रभावहरुको पहिचान गर्ने, तुलना गर्ने र विद्यालय व्यवस्थापनमा पर्ने आर्थिक समस्याहरु उपर सुझावहरु दिन यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ ।

शिक्षा नियमावली (वि.सं.२०५९) तेस्रो संशोधन वि.सं.२०६२ मा उल्लेख भए अनुसार विद्यालयको बजेट, आयव्यय लेखा तथा अन्य व्यवस्थाको बारेमा प्रष्ट उल्लेख छ । विद्यालयको आयव्यको लेखा अनुसुची २३ बमोजिम ढाँचामा राखे नराखेको पहिचान गरी निराकरणका उपायहरु देखाई नियमावली अनुसार राख्न सकिन्छ भन्ने लागेकोले यो विषयको अध्ययन गर्न लागिएको छ ।

विद्यालयको नगद, जिन्सी, जायजेथा सुरक्षाको जिम्मेवारी साथै लगत राख्ने दायित्व वि.व्य.स. का अध्यक्ष, प्र.अ. र सरोकारवालाहरुलाई जिम्मेवारी पुर्ण भुमिका निर्वाह गर्न प्रेरणा दिनेछ । कुनै पनि विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न वित्तिय स्रोत परिचालनले महत्वपुर्ण भुमिका खेल्दछ । साथै यस अनुसन्धानले वित्तिय स्रोत परिचालनमा प्रत्यक्ष सहभागी प्रधानाध्यापक र लेखा सम्बन्धी हिसाबकिताव राख्ने व्यक्तिका साथै व्यवस्थापन समिति, शिक्षक कर्मचारी लगायत अन्य सरोकारवाला जो कोहीलाई पनि वित्तिय स्रोत परिचालनले विद्यालय व्यवस्थापनलाई पार्ने प्रभाव सम्बन्धी धेरै थोरै जानकारी दिई सहयोग पुऱ्याउँछ । सामुदायिक विद्यालयमा नेपाल सरकारको निगरानी हुनुको साथै आर्थिक अनुदानको व्यवस्था छ । यति हुँदा हुँदै पनि सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धी न्युन देखिनु, अभिभावकहरुमा सामुदायिक विद्यालयहरु प्रतिको विश्वासमा कमी हुँदै जानुमा विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय स्रोत परिचालन प्रभावकारी रुपमा नभएर हो की भन्ने

लागेकाले सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन छनोट गरिएको छ ।

यो अध्ययन औचित्यलाई बुदाँगत रुपमा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई आर्थिक स्रोत जुटाउन विभिन्न कार्यक्रमहरुको तर्जुमा कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्न सक्दछ ।

(ख) विद्यालयको हरेक शैक्षिक कार्यक्रममा अभिभावक तथा स्थानिय निकायको सहभागिता बढाई वित्तिय स्रोत संकलन र परिचालनमा जनसहभागिता जुटाउन सहयोग गर्न सक्दछ ।

(ग) विद्यालयको बजेट अनुसार योजना निमार्ण गरी कार्यान्वयन गर्न सहयोग प्रदान गर्न सक्दछ ।

(घ) विद्यालयको आय स्रोत अनुसार शैक्षिक तथा भौतिक सुविधा विस्तारमा बजेट खर्च गर्न प्रोत्साहित गर्दछ ।

(ङ) सिमित स्रोत र साधन भए तापनि उचित परिचालन गरेमा शैक्षिक उपलब्धीको साथै विद्यालय व्यवस्थापन पनि प्रभावकारी हुन सक्दछ भन्ने धारणाको विकास गर्न मद्दत गर्दछ ।

(च) विद्यालयको बजेट जे कामका लागि निकासा गरिएको छ त्यही काममा खर्च गर्न प्रेरणा प्रदान गर्न सक्नेछ ।

(छ) कार्यक्रम र बजेटको विचमा तालमेल मिलाई यथार्थ परक कार्यक्रम र बजेट बनाउन मद्दत गर्न सक्दछ ।

(ज) यस अधययनलाई भावी अनुसन्धानकर्ताले द्धितिय स्रोतको रुपमा प्रयोग गर्न सक्नेछन् साथै शैक्षिक योजनाकारलाई शैक्षिक योजना अनुसार बजेट विनियोजन गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

यस अध्ययनले विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय स्रोतलाई प्रभावकारी रुपमा परिचालन गर्नको लागि सहयोग पुऱ्याउने भएकोले यस अध्ययनको औचित्य प्रष्टिनेछ ।

१.४. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्यहरु निम्नानुसार छन् ।

(क) विद्यालय व्यवस्थापनका लागि आवश्यक वित्तिय स्रोतहरुको पहिचान गर्ने ।

(ख) विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय स्रोत परिचालनले पारेको प्रभाव पत्ता लगाउने ।

(ग) वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएको समस्या पत्ता लगाउने ।

(घ) वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएको समस्या समाधानका उपायहरु सुझाउने ।

१.५. अनुसन्धान प्रश्नहरु

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु पुरा गर्न निम्न अनुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु निम्न छन् ।

(क) विद्यालयको नाममा के कति चल अचल सम्पत्ति रहेको छ ?

(ख) विद्यालयको आय व्यय विवरणको स्थिति कस्तो रहेको छ ?

(ग) विद्यालयको आन्तरिक र बाह्य वित्तिय स्रोतहरु के के हुन् ?

(घ) विद्यालय सञ्चालनको लागि कुन कुन शिर्षकमा खर्च हुने गरेको छ ?

(ङ) आयव्ययको विवरण कसरी राखिएको छ ?

(च) वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएको समस्याहरु के के हुन् ?

(छ) वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएको समस्या समाधानका उपायहरु के के हुन सक्दछ ?

१.६. अध्ययनको परिसीमाहरु

कुनै पनि निश्चित सिमा विनाको कार्यक्रम प्रभावकारी र पारदर्शी बन्न सक्दैन अतः सिमित स्रोत साधन र समयको परिधि भित्र रहेर यस अध्ययन गरिएको हुदाँ विद्यालय व्यवस्थापन अन्तर्गत विभिन्न पक्षहरु समावेश भए तापनि वित्तिय स्रोत परिचालनलाई मात्र समावेश गरिएको छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको अध्ययन गर्न चितवन जिल्ला राप्ती नगरपालिका को बुद्ध शान्ती माध्यामिक विद्यालय राप्ती नगरपालिका -२ गड्यौली, पिप्ले । भण्डारा माध्यामिक विद्यालय राप्ती -४ भण्डारा । राष्ट्रिय माध्यामिक विद्यालय महादेवटार राप्ती नगरपालिका-१ लाई छनौट गरिएको छ । यस अध्ययन छनोटमा परेको विद्यालयहरुको विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष, प्र. अ., लेखापाल साथै शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक मात्रमा सिमित गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

अनुसन्धान लेखन कार्य भन्दा अगाडी सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गर्नु जरुरी हुन्छ । सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनले अध्ययन कार्यमा आवश्यक जानकारी र दिशा निर्देशन प्राप्त हुन्छ । अध्ययनका लागि सम्बन्धित विषय क्षेत्रको व्यापक दृष्टिकोण, ऐतिहासिक दृष्टिकोण शिक्षा ऐन, नियमावली, संविधान, प्रतिवेदन, शोधपत्र, पाठ्यपुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख तथा रचनालाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन शिर्षक अन्तर्गत सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाकाको रुपमा प्रस्तुत गरियो ।

२.१. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय स्रोतको परिचालनले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । वित्तिय स्रोतको सहि परिचालनले नै विद्यालयको निहित लक्ष्य तथा उद्देश्य पुरा गर्न महत्वपुर्ण भुमिका खेल्दछ । आर्थिक स्रोत र त्यसको प्रभावकारी परिचालन विना कुनै पनि कार्यको लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिदैन । तसर्थ विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको अध्ययन गर्न यस अनुसन्धान सँग मिल्दा जुल्दा विभिन्न विषयमा समय समयमा प्रकाशित अनुसन्धानात्मक लेख, प्रतिवेदन, जर्नलहरु तथा शोध पत्रको पुनरावलोकन निम्नानुसार गरिएको छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन आफैमा महत्वपुर्ण पक्ष हो । वित्तिय स्रोतको सहि परिचालनले नै विद्यालय व्यवस्थापनलाई चुस्त र दुरुस्त बनाउने कुरालाई हामीले नकार्नु हुदैन । विद्यालय व्यवस्थापनको क्षेत्र भित्र शैक्षिक व्यवस्थापन, मानव संशोधन व्यवस्थापन कर्मचारी व्यवस्थापन, सुचना प्रणालीको व्यवस्थापन, अभिप्रेरणा व्यवस्थापन सबै सँग मिलेर गर्ने सहयोगात्मक कार्यको व्यवस्थापन, शिक्षण सिकाई व्यवस्थापन, शैक्षिक सामाग्री व्यवस्थापन, परीक्षा तथा नतिजा व्यवस्थापन, विद्यालयको नाममा रहेको चल अचल सम्पत्ति व्यवस्थापन आदि पर्दछन् । यी र यस्ता सम्पुर्ण विद्यालय व्यवस्थापन पक्षलाई गतिशिलता दिने कार्य वित्तिय स्रोत परिचालनबाट नै सम्भब हुन्छ भन्ने कुरा औल्याइएको पाइन्छ (गौतम र अन्य वि.सं.२०६०) ।

विश्वमा विधालय व्यवस्थापन सम्बन्धमा विविध विधिहरु कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् । कुनै मुलुकहरुले केन्द्रिकृत अवधारण कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् कुनैले विकेन्द्रिकृत अवधारण अनुरुप विधालय व्यवस्थापन गरिरहेका छन् भने मिश्रित व्यवस्थापन प्रणाली अपनाउने मूलुकहरु पनि पाउन सकिन्छ । यी विधिहरु मध्ये न्यूजिल्याण्डले विधालय व्यवस्थापनमा विकेन्द्रिकृत व्यवस्थापन प्रणाली अनुरुप विधालय व्यवस्थापन पद्धति कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । प्रत्येक विधालयमा प्रधानाध्यापक द्धारा School Board of Trusteesको व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक विधालयको हकमा भने उक्त Board of Trustees मा विधार्थीका तर्फबाट समेत प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था गरिएको छ । School Board of trustes, Parent teacher Association र विधालयका अन्य शैक्षिक क्रियाकलापमा अभिभावकहरुको संलग्नता सुनिश्चित गरिएकोले उनीहरु आफ्ना बालबालिकाको सिकाईमा प्रत्यक्ष रुपले सहभागी हुने गर्दछन् । विधालयले विधार्थीको सिकाई लगायतका अन्य पक्षहरुको प्रगति विवरण नियमितरुपमा अभिभावक समक्ष प्रस्तुत गरी छलफल तथा अन्तरक्रिया समेत गर्ने गर्दछन् । विधालय व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा School Board of Trustees को महत्वपूर्ण एवम् सर्वोपरी भुमिका रहने बताइएको छ (हरीप्रसाद लम्साल, वि.सं.२०६४) ।

सामुदायिक विधालयहरु परिर्वतनका पक्षमा शिर्षकको लेखमा संसार परिर्वतनशिल छ बढ्दो सुचना प्रविधिको कारणले गर्दा ज्ञान विज्ञानको क्षेत्रमा परिर्वतन छिटो हुने गरेको छ । नेपालको जुनसुकै कुनामा पनि विश्व बजारमा देखा परेका विशेषताहरु सजिलै पुग्ने हुनाले परम्परागत एवम् स्थानीयतामा आधारित ज्ञान सिप, प्रविधि र संगठनले समयानुकुल बनाउन ठुलो दवाव खेप्दै आएका छन् । अभिभावकको बढ्दो आकांक्षा निजि विधालयहरुको विस्तार, समाजको अङ्ग्रेजी भाषाप्रतिको मोह, निजि विधालयहरुको एस.एल.सी नतिजाले निजि क्षेत्रका विद्यालयहरु अभिभावकको छनौटमा पर्ने गरेका छन् । अभिभावकहरु दुःख कष्टका साथ भए पनि आफ्ना छोराछोरीहरुलाई निजि विधालयमा पढाउने गरेको पाईन्छ । समयको माग संगै देखा परेका परिर्वतनहरु जस्तै विधालयमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग, कम्प्युटर को प्रयोग आीद जस्ता पक्षहरुमा सामुदायिक विधालयभन्दा निजि विधालयहरु अगाडी देखिएका छन् । निजि विधालयहरु समयको माग बुझी सो अनुरुप समायोजित भएका छन् भने सामुदायिक विधालयहरु परिर्वतनको माग बुझ्न नसकी पछाडी परेका छन् ।

विद्यालयहरुका कक्षाकोठामा प्रविधिलाई प्रवेश गराउनु टड्कारो आवश्यकता परेको छ । सामुदायिक विद्यालयहरुको कार्य सक्षमतामा सुधार गर्ने हो भने यसको सञ्चालन र व्यवस्थापन पक्षलाई परिवर्तन गर्नुपर्दछ । परिवर्तन प्रति सकारात्मक बनाउनुपर्दछ । यसरी स्रोत र साधनलाई वैज्ञानिक रुपमा उपयोग गरेमा निजि विद्यालयहरु सँग प्रतिस्पर्धा गर्न सकिन्छ तर सामुदायिक विद्यालयहरु मध्ये अधिकांश यस प्रतिस्पर्धा प्रति चासो रहेको देखिदैन । अधिकांश सामुदायिक विद्यालयहरुको शैक्षिक अवस्था दिन प्रति दिन खँस्कदै गएको छ भनि प्रस्तुत गरिएको छ (शैक्षिक समाचार, वि.सं.२०६४) ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनबाट शिक्षण सिकाई उपलब्धी पुर्ण अपेक्षित, उद्देश्यमुलक र प्रभावकारी हुन्छ । यसर्थ कक्षाकोठामा विषयवस्तुसँग मिल्दो पाठ्यसामाग्री चित्र, नक्सा, क्लीपचार्ट, शैक्षिक सामाग्री जे छन्, तिनीहरुको व्यवस्थापन उचित क्रमबद्ध ढंगले प्रदर्शन भएको खण्डमा शिक्षण सिकाई व्यवस्थित हुन जान्छ । पुस्तकालय आदिको प्रयोग बारे सिकाउनु छ भने त्यही अनुसार पुस्तक छान्न क्याटलक आदि हेर्न सिकाउनु पर्दछ । सोही अनुसारको व्यवस्थापन शिक्षण सिकाईको लागि उपयुक्त मानिन्छ भनिएको छ (शर्मा, वि.सं.२०६४) ।

दशौ योजना (वि.सं.२०५९-२०६४), मा विद्यालय शिक्षा नितीमा विद्यालय शिक्षाको समग्र व्यवस्थापन स्थानिय तह देखी नै जनसहभागितामा जोड दिई विकेन्द्रिकरणको अवधारण अनुरुप सरकारले सहरीकरण, गुणस्तर प्रवर्द्धन नियमन सेवा आवश्यक सम्पादन गर्न सक्षम भूमिका खेल्ने सबैका लागि शिक्षाले राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पुरा गर्न गुणस्तरीय प्राथमिक शिक्षा विस्तार गर्ने निति रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको शिक्षा एउटा ठुलो चुनौतीका रुपमा देखा परेको छ । प्राथमिक शिक्षामा खर्च गरे अनुसार प्रतिफल प्राप्त भएको देखिदैन । झन्डै एक दशक सम्मको व्यापक प्रयास पछि पनि प्राथमिक तहमा एकातिर विद्यालय छोड्ने र कक्षा दोहोऱ्याउने जस्ता समस्याको समाधान हुन सकेको छैन भने भर्ना हुने संख्यामा पनि सन्तोषजनक वृद्धि भईरहेको छैन । कक्षा एकमा भर्ना गरेका मध्ये आधा भन्दा कमले मात्र पाँच कक्षा उत्तिर्ण गर्दछन् । दश कक्षामा पुग्दा तीनको स)ख्या दशमात्र हुन्छ । अर्थात कक्षा एकमा भर्ना भएका कुल केटाकेटी मध्ये केवल १० प्रतिशत मात्र कक्षा १० मा पुग्दछ । त्यस्तै त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भर्ना भएका करिव २५ प्रतिशत हाजिर हुन आउदैन । मानवीकी एवम् समाजशास्त्र संकायमा भर्ना हुने

केवल २५ प्रतिशत मात्र एक पटक पनि अनुत्तिर्ण नभई स्नातकोत्तर तह पार गर्दछन् भनि उल्लेख गरिएको छ (खनाल र आचार्य, वि.सं.२०६३) ।

शैक्षिक संस्था सार्वजनिक संस्था हो भन्ने मान्यता संसारभरी नै पाइन्छ । कतिपय स्थानमा धार्मिक दृष्टिकोणले पनि शैक्षिक संस्थामा दान दिने गरको पाईन्छ । शिक्षण संस्थालाई अनिवार्य एवम् स्वेच्छिक दान दातव्य गुणस्तरीय शिक्षा दिनका लागि पनि दिइन्छ । नेपाल मैपनि विद्यालयलाई नगद वा जिन्सी दिदा धर्म कमाइन्छ र स्वर्ग पुगिन्छ भन्नेहरुको संख्या कम छैन । उदाहरणको लागि चितवनमा गरिएको अध्ययनले सार्वजनिक विद्यालयमा ज्ञान दिनुको पछाडि दुईवटा कारणहरु देखाएको छ । ती कारणहरु हुन :

(क) शैक्षिक संस्था साक्षत सरस्वतीको मन्दिर हो । यस मन्दिरमा दान गरे पुण्य कमाइन्छ र स्वर्गको बाटो खुल्छ ।

(ख) शिक्षा सामाजिक वस्तु(Social goods) हो । यसमा दान गर्नाले समाजले फाइदा पाउछ र सामाजिक सुधार हुन्छ, शान्ती पाइन्छ (खनाल, वि.सं.२००३) ।

नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक विद्यालयका स्रोतहरुका बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनको विश्लेषण अनुसार सरकारी अनुदान, वैदेशिक परियोजना, स्थानिय विकास, मन्त्रालय आदिले भौतिक निमार्ण, जनजाती, दलित र पिछडिएका वर्गहरुका लागि छात्रवृत्ति तथा तिनीहरुलाई शिक्षा प्रदान गर्न विभिन्न सहयोगहरु गर्दछन् । जिल्ला विकास समिति,नगरपालिका गाउँ विकास समिति, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सरकारी र गैहसरकारी संस्थाहरु स्थानिय सामुदाय र अभिभावकहरु विद्यालयका लगानी कर्ताहरु हुन् । नेपालका शैक्षिक इतिहासलाई हेर्दा आज भन्दा लगभग २९ वर्ष पहिले देखी सरकारले प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क रुपमा उपलब्ध गराउने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको देखिन्छ (लोहोनी, सन् २००१) ।

सामुदायिक विद्यालयको हालको व्यवस्थापन र शिक्षण सिकाई पद्धतिमा सुधार र परिवर्तन ल्याउनका लागि योजना निमार्ण समन्वय, कार्यान्वयन तथा अनुगमन र मुल्यांकन स्थानिय सरोकारवालाहरुको सहभागिता र निर्णय बमोजिम हुने गरी केन्द्रबाट एकमुष्ट अनुदान पद्धति अनुरुप स्रोत साधनलाई सोझै विद्यालयमा आवद्ध गरिएको छ । शिक्षामा हुने लगानी र शिक्षामा भएको उत्पादनको तुलना गरी विद्यालय व्यवस्थापनको प्रभावकारीता र आर्थिक परिचालनको लेखाजोख ागर्न सकिन्छ भनिएको छ (सुचना संगालो, वि.सं. २०६१) ।

यदि उच्चशिक्षाबाट प्राप्त आय सम्पूर्ण तहमा एकै रुपले खर्च गरियो भने शिक्षामा श्रोतको परिचालन बढ्दछ तर यो प्रक्रियाले बाँडफाँडको ढाँचा भने सुधिदैन । विद्यालयको दक्षताको अभिवृद्धि पनि गर्नसकिदैन । तसर्थ जुन तहमा बढी आवश्यक छ त्यही बढी स्रोत पुऱ्याउनुपर्दछ । अहिलेको सन्दर्भमा त्यो तह भनेको प्राथमिक तह नै हो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, (वि.सं.२०४९) प्राथमिक शिक्षाको निम्तिसरकारले उपलब्ध गराउने रकम पूर्णतया शिक्षक तलबमा जाने हुँदा, शिक्षाको गुणस्तर विकास गर्नका लागि अरु वैकल्पिक स्रोतहरु खोज्नु पर्ने । यस्ता स्रोतहरु स्थानिय स्रोत नै हुनै भएकोले स्थानिय तहमा प्राप्त रकम मध्ये निश्चित प्रतिशत विद्यालयको शैक्षिक सुविधा विस्तार र गुणस्तर वृद्धिको काममा प्रयोग गर्नुपर्ने प्रावधान हुनुपर्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ (उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, (वि.सं.२०५५) ।

२.२. सैद्धान्तिक खाका

देश विकासको महत्वपुर्ण पक्ष नै शिक्षा हो । शिक्षाले नै मानव जिवनलाई सार्थक र उपयोगी बनाउँछ । शिक्षाको माध्यमबाट नै व्यक्ति, समाज र राष्ट्र विकासमा आमुल परिवर्तन ल्याउन सकिने भएकोले शिक्षा सामाजिक सेवा अन्तर्गत पर्दछ । शिक्षा विकासको हरेक पक्षमा जनताको सहमति र सहभागिता आवश्यक पर्ने वास्तविकतालाई आत्मसाथ गर्दै यो अध्ययन मानव सम्बन्ध सिद्धान्तमा आधारित रहेर अगाडि बढाईएको छ ।

विद्यालय व्यवस्थापनमा मानव सम्बन्ध सिद्धान्तको महत्वपुर्ण भूमिका हुने हुदाँ यो अध्ययनमा यस सिद्धान्तलाई समावेश गरिएको छ । मानव सम्बन्ध सिद्धान्त सन् १९५० को समयमा प्रचलित सिद्धान्त हो । यस अगाडिका सिद्धान्तले संगठन र कार्यलाई यान्त्रिक दृष्टिकोणले हेरेको कारणले यो सिद्धान्तको सुरुवात भएको हो । कुनै पनि संगठनमा कार्य गर्नेहरुका विच राम्रो मानव सम्बन्ध भएमा कार्य सम्पादन राम्रो, चाडो र स्तरीय हुन्छ । साथै उपलब्धी पुर्ण हुने हुनाले यसको विपरित मानव सम्बन्ध नभएमा कार्य सम्पादन ढिलो, नराम्रो र कम गुणस्तरीय हुने हुनाले यस सिद्धान्तले धेरैको मन छुन थालेको पाइन्छ ।George Elton Mayo (1880-1949), Mary Parker Follet (सन् 1868-1933), Abraham Maslow (सन् 1943) मानव सम्बन्ध सिद्धान्तका सिद्धान्तकारहरु हुन (कोइराला वि.सं.२०५९) ।

यस अध्ययनमा **मायो फोलेटको** सिद्धान्त अनुसार विद्यालय व्यवस्थापनको महत्वपुर्ण पक्षको रुपमा वित्तिय स्रोतको परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालयका सरोकारवाला व्यक्ति, समुदाय र निकाय विचमा के कस्तो समन्वय गरिएको छ, विद्यालय व्यवस्थापन अन्तर्गत वित्तिय स्रोतको संकलन र परिचालनमा सहभागिता मुलक प्रणालीको अभ्यास कसरी गरिएको छ, विद्यालयको वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्या समाधानको लागि प्र.अ., वि.व्य.स., लेखापाल, शिक्षक, कर्मचारी र स्थानिय निकाय बिच आपसी समन्वय र सहकार्य हुने गरेको छ वा छैन भनी हेर्न यो सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ ।

यस सिद्धान्त अनुसार विद्यालय व्यवस्थापनमा विद्यालयका सम्बन्धित सरोकारवालाहरु बिच घनिष्ट सम्बन्ध स्थापित गर्नु जरुरी छ । विद्यालय व्यवस्थापनका लागि महत्वपुर्ण आधार भनेको वित्तिय स्रोतको परिचालन हो । यसै गरी उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरी न्युनतम स्रोत र साधनबाट उच्चतम उपलब्धी हासिल गर्नको लागि वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त प्रभावकारी हुन्छ । विद्यालयको वित्तिय स्रोतको परिचालन गर्दा मानव सम्बन्ध सिद्धान्त साथै विकेन्द्रिकरण र वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तलाई आधार मानेर अगाडि बढेमा विद्यालय व्यवस्थापनमा प्रभावकारी परिवर्तन र पग्रति आउने छ । जसले गर्दा विद्यालयका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरु पुरा हुनलाई सघाउँछ ।

सामुदायको विकासको महत्वपुर्ण पक्ष नै शिक्षा हो । शिक्षा सामाजिक सेवा अन्तर्गत पदर्छ । जसको लागि जनताको सहमति र सहभागिता आवश्यक पर्दछ । शिक्षा विकासको हरेक पक्षमा जनताको सहभागिता गराउन विकेन्द्रिकरण र मानव सम्बन्ध सिद्धान्तलाई माध्यमको रुपमा लिइएको छ । यस कारणले यो अध्ययन विकेन्द्रिकरण र मानव सम्बन्ध सिद्धान्तमा आधारित रहेर अगाडि बढाएइको छ ।

विकेन्द्रिकरणको अवधारणा अनुसार विद्यालयको व्यवस्थापकिय कुशलतामा अभिवृद्धि ल्याइ उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम प्रयोग र परिचालन गरेर उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न स्थानिय तहबाट योजना निमार्ण गर्ने हो । यीनै सिद्धान्तहरुका आधारमा सामुदायिक विद्यालयको लागि त्यहाँको जनताको तर्फबाट आएको स्वरुप श्रमदान, आर्थिक स्रोत जुटाउने चन्दा, दानदातव्य, अभिभावक सहयोग, कक्षा शुल्क आदि कुराहरुलाई मध्यनजर गरी वित्तिय स्रोत व्यवस्थापन गरी सो वित्तिय स्रोतहरुलाई विभिन्न तह र विभिन्न आवश्यक

शिर्षकहरुमा बाँडफाँड गरी परिचालनका लागि यो खोज अध्ययनलाई अगाडि बढाएइको छ ।

मानव सम्बन्ध सिद्धान्त (Human Relation Principle) सन् १९५० बाट प्रचलनमा आएको हो । यस अगाडिका सिद्धान्तहरुले संगठन र कार्यलाई यान्त्रिक दृष्टिकोणले हेरेको कारणले यो सिद्धान्तको जन्म भएको हो । फोलेटको विचारमा कुनै पनि संगठनमा उपलब्ध साधन र स्रोतको उचित व्यवस्थापन गर्नको लागि संगठनमा आवद्ध सरोकारवालाहरुको विचमा मानविय सम्बन्ध राम्रो हुनुपर्दछ । यसै गरी उनले लोकतान्त्रिक र सहभागितामुलक सिद्धान्तलाई जोड दिदै सामुहिक भावनाबाट नै अत्याधिक सफलता हासिल हुने कुरामा जोड दिएका छन् । सिधा सम्पर्क गरी समन्वय गर्ने, कार्यक्रमको सुरु बाट नै समन्वय गर्ने, उपलब्ध साधन स्रोतलाई सामुहिक लक्ष्य प्राप्ति तर्फ एकिकृत गर्ने गरी समन्वय र सहकार्य निरन्तर हुनुपर्दछ भन्ने उनीहरुको सिद्धान्तको महत्वपुर्ण पक्षहरु हुन् । -(**मायो र फोलेट** सन् १९५०, काफ्ले वि.सं.२०६०)

यस अध्ययनमा Mayo and Follet को सिद्धान्त अनुसार विद्यालय व्यवस्थापनको महत्वपुर्ण पक्षको रुपमा रहेको अर्थ र वित्तिय व्यवस्थापन र परिचालन प्रभावकारी बनाउन विद्यालयका सरोकारवाला व्यक्तिहरु, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र सम्बन्धित निकाय विचमा के कस्तो समन्वय गरिएको छ, विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापन अन्तर्गत स्रोत संकलन र परिचालनमा सहभागितामुलक प्रणालीको अभ्यास के कसरी गरिएको छ । स्थानिय स्तरबाट आपसी समन्वय गरी स्रोत संकलन एवम् परिचालनमा के कस्तो भुमिका निर्वाह गरेको छ वा छैन भने हेर्ने प्रयास गरिएको छ वा छैन, यसै गरी विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनमा देखिएका समस्याहरु समाधानका लागि विद्यालयको प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक र समुदाय विचमा आपसी समन्वय र सहकार्य हुने गरेको छ वा छैन, विद्यालयको आर्थिक योजना निमार्ण, कार्यान्वयन, एवम् मुल्यांकनमा समुदायको संलगनता भएको छ वा छैन, विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापनको साथै समग्र गुणस्तर विकासमा सुधार भएको छ वा छैन भनी हेर्न यो सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ ।

मानव सम्वन्ध सिद्धान्तको मर्म अनुसार विद्यालयको दिगो विकासको लागि विद्यालय सँग सम्वन्धित सरोकारवालाहरु बिचमा घनिष्ट सम्वन्ध हुनु जरुरी छ । विद्यालय विकासको महत्वपुर्ण आधार भनेको आर्थिक स्रोत हो यसको समुचित परिचालनमा विद्यालयको उन्नति र प्रगति तथा शैक्षिक उद्देश्य पुरा हुने वा नहुने निर्भर गर्दछ । स्रोत संकलन र परिचालनमा उनीहरु बिचको राम्रो सम्बन्धले यसलाई मुर्त रुप दिन सहयोग गर्दछ । यसै गरी उपलब्ध स्रोतको वैज्ञानिक ढंगले व्यवस्थापन गरी न्यनतम स्रोत साधनबाट उच्चतम उपलब्धि हाँसिल गर्नको लागि वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त नै उपयोगी देखिन्छ । अतः यी दुई सिद्धान्तको सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर अगाडि बढेमा विद्यालयको स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनमा प्रभावकारीता आउनेछ । जसले विद्यालयलाई लक्ष्य प्राप्ति सम्म पुर्‍याउने छ भन्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित गरिएका शिक्षा ऐन, शिक्षा नियमावली, संविधान, प्रतिवेदन, लेख, शोधपत्रका आधारमा विद्यालय व्यवस्थापन गर्नका लागि आर्थिक स्रोत परिचालनको साथ साथै विद्यालय व्यवस्थापन सँग सम्बन्धित सम्पुर्ण पक्षहरुमा वित्तिय स्रोत परिचालनको खाँचो पर्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । चुस्त र व्यवस्थित आर्थिक परिचालनबाट मात्रै विद्यालयले तय गरेका उद्देश्यका साथै शैक्षिक गुणस्तरीयता पनि हासिल गर्न सकिन्छ ।

२.३. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको शैक्षिक उपदेयता

यस अध्ययनसँग सम्बन्धित पुर्व साहित्यको पुनरावलोकन गर्दा विद्यालय व्यवस्थापनका विविध पक्षहरु मध्ये वित्तिय स्रोत परिचालन पनि एक महत्वपुर्ण पक्ष भएको, वित्तिय स्रोतले नै विद्यालयका सम्पुर्ण गतिविधिहरुलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पारिरहेको, सरकारले उपलब्ध गराउने रकम पुर्णतया शिक्षक तलब भत्तामा जाने हुँदा शिक्षाको गुणस्तर विकास गर्नका लागि अरु वैकल्पिक स्रोतहरु खोज्नुपर्ने, शिक्षण संस्थालाई अनिवार्य एवम् शैक्षिक दान दाताव्य गुणस्तरीय शिक्षा दिनको लागि नै दिइने गरेको, विद्यालय शिक्षाको समग्र व्यवस्थापन स्थानिय तह देखी नै जनसहभागितामा जोड दिई विकेन्द्रिकरणको अवधारणा अनुरुप शिक्षा विस्तार गर्नुपर्ने र विद्यालयका प्रमुख वित्तिय स्रोतहरुमा सरकारी अनुदान, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरु, स्थानिय निकाय, समुदाय र अभिभावकहरुको लगानी रहेको पाइन्छ ।

यसरी शिक्षामा भएको लगानी र शिक्षामा भएको उत्पादनको तुलना गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको मुल्यांकन गर्न संबन्धित सहित्यको पुनारावलोकनले सहयोग पुऱ्याएको छ । तसर्थ यस विषय सँग सम्बन्धित पुर्व साहित्यको पुनरावलोकन गर्दा यस विषयमा भएको खोज अनुसन्धान र खोज तथा अनुसन्धान गर्न बाँकी रहेका सम्बन्धित पक्षहरुको स्पष्ट तथ्य प्राप्त हुनेछ । त्यसै गरी यसैका आधारमा अनुसन्धानका सैद्धान्तिक खाका तयार गरी अनुसन्धानलाई एउटा निश्चित बाटोमा डोऱ्याउन स्पष्ट आधार तयार हुनेछ । यस विषयको अनुसन्धान कार्यमा सहजता तथा सरलता ल्याउनका लागि तोकिएका उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न मदत पुग्ने कुरालाई सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको शैक्षिक उपदेयताको रुपमा लिन सकिन्छ । यिनै तथ्यका आधारमा अनुसन्धानको सैद्धान्तिक खाका निर्माण गरी अनुसन्धानलाई एउटा निश्चित बाटोमा डोऱ्याउन स्पष्ट आधार तयार हुनेछ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन विषयको अनुसन्धान कार्य सहजता र सरलता ल्याउन सजिलो भई तोकिएको उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न मदत पुग्ने कुरालाई सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको अपादेयताको रुपमा लिन सकिन्छ ।

परिच्छेद तीन
अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१. अनुसन्धान ढाँचा

अध्ययन अनुसन्धानका लागि निश्चित योजना तथा रणनितीको जरुरी पर्दछ । पुर्व योजना अथवा तयारी विना गरीने अनुसन्धान निश्चित लक्ष्यसम्म पुग्न सक्दैन । अनुसन्धान कार्यका लागि तयार गरिने बृहत योजना तथा रणनितीलाई नै अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । यसले कस्ता प्रकृतिका तथ्यांक संकलन गर्ने, कसरी संकलन गर्ने, कसरी विश्लेषण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा अनुन्धानकर्तालाई मदत पुऱ्याउँछ । (खनाल २०६६) ।

यो अनुसन्धानमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै विधिको प्रयोग गरिएको भए ता पनि मुलत गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित भएर अध्ययन गरिएको छ । कुनै अवस्था, घटना, प्रकृया तथा समस्याहरुको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले शाब्दिक रुपमा संकलन गरिएका असांख्यिक तथ्यांकहरुलाई तार्किक विधिद्धारा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ । यस अध्ययनमा प्रश्नावली, प्रत्यक्ष अवलोकन, लिखित दस्तावेज र विद्यालय आर्थिक सर्वेक्षण फारमको माध्यमबाट वास्तविकतामा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको प्रभाव लेखाजोखा गर्न, वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्या पत्ता लगाई समाधानका उपायहरु सुझाउन अन्तरक्रिया गरी अध्ययनको गहिराईमा पुग्नु पर्ने हुँदा शोधको लागि मुलत गुणात्मक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा आधारित अध्ययन भएकोले व्याख्या तथा विश्लेषणात्मक शैली अपनाइयो ।

३.२. जनसंख्या र नमुना छनौट

कुनै पनि विषयको अनुसन्धानको लागि नमुना छनौट गर्दा संयोगमा आधारित नमुना छनौट भन्दा पनि उद्देश्य र प्रकृति अनुसार आफ्नो बौद्धिक क्षमताको उपयोग गरी नमुना छनौट गरिने विधि नमुना छनौट विधि हो (मुडवारी र खनाल वि.सं.२०५९) ।

यस अध्ययनको लागि सम्भावना रहित नमुना छनौट विधि अन्तर्गत उद्देश्य पुर्ण नमुना छनौट विधि प्रयोग गरिएको छ । यस अन्तर्गत राप्ती नगरपालिका चितवन भण्डारा अवस्थित स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत रहेका ५ वटा सामुदायिक मा.वि. मध्ये ३ वटा सामुदायिक

विद्यालय बुद्धशान्ति मा.वि. राप्ती-२, भण्डारा मा.वि. राप्ती-४, राष्ट्रिय मा.वि. राप्ती-१ को विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको प्रभावकारी अध्ययन र अनुसन्धान गरिएको छ । छनौटमा परेका प्रत्येक विद्यालयबाट १/१ जना विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, १/१ जना प्र.अ. र १/१ जना लेखापाल गरी जम्मा ९ जनालाई यस अध्ययनको जनसंख्याको रुपमा लिइयो ।

३.३. तथ्यांकका स्रोतहरु

कुनै पनि अनुसन्धानात्मक क्रियाकलाप अगाडि बढाउनको लागि तथ्यांकको मुल स्रोत छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै कुरालाई मध्यनजर गरी यस अध्ययनको शिलशिलामा तथ्यांक संकलन मुलत प्राथमिक र द्धितिय दुवै स्रोतलाई समावेश गरिएको छ । अध्ययनका लागि आवश्यक प्राथमिक तथ्यांक संकलनको लागि अनुसन्धानकर्ता बाट आफै अध्ययन क्षेत्रमा उपस्थित भएर प्रश्नावली, अन्तरर्वाता, प्रत्यक्ष अवलोकन र छलफलका आधारमा गुणात्मक तथ्यांक संकलन गरियो । द्धितिय स्रोत अन्तर्गत विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना, विद्यालयको आर्थिक सर्वेक्षण फारम र विद्यालयमा रहेको आर्थिक अभिलेख, अडिट रिर्पोट र अन्य विभिन्न अभिलेखहरुलाई आधार मानियो ।

३.४. अध्ययन साधन निर्माण

यस अध्ययनका लागि निम्न साधनहरुको निमार्ण गरी उपयोगमा ल्याइयो ।

(क) अध्ययन साधन निमार्ण गर्दा नमुना छनौटमा परेका विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको पक्षलाई स्थलगत अवलोकन गरियो ।

(ख) यस अध्ययनका लागि नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरुका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, प्र.अ.र लेखापाल सँग वित्तिय स्रोतहरु र यसको परिचालन सम्बन्धी धारणा बुझ्न अनुसुची १,२ र ३ को निमार्ण गरी प्रश्नावली प्रयोग गरि अन्तरर्वाता लिइयो ।

(ग) यस अध्ययनका लागि अध्ययन छनौटमा परेका विद्यालयहरुको विद्यालय सुधार योजना, विद्यालय अभिलेख र विद्यालय आर्थिक सर्वेक्षण फारमको प्रयोग गरी विद्यालयको आय व्यय विवरण, भौतिक सम्पति विवरण, शिक्षक विद्यार्थी संख्या र एस.एल.सी नतिजा सम्बन्धी विवरणलाई तालिका १,२,३ र ४ निमार्ण गरी प्रयोग

गरियो । विद्यालयको आय स्रोत विवरण र खर्चको विवरणलाई अनुसुची ४ र ५ निमार्ण गरी प्रयोग गरियो ।

३.५. तथ्यांक संकलन प्रक्रिया

अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार अध्ययन साधन निमार्ण र परिक्षण गरी अनुसन्धानकर्ता स्वयम् उपस्थित भएर प्राथमिक र द्धित्तिय दुवै स्रोतको प्रयोग गरी तथ्यांक संकलन गरियो ।

(क) प्राथमिक स्रोत

प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत नमुना छनौटमा परेका प्रत्येक विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष १, प्र.अ. १ र लेखापाल १ सँग अनुसन्धानकर्ता आफै उपस्थित भएर अनुसुची १,२ र ३ अनुसार प्रश्नावली प्रयोग गरी प्राथमिक तथ्यांक संकलन गरियो ।

(ख) द्धित्तिय स्रोत

द्धित्तिय स्रोत अन्तर्गत तथ्यांक संकलनको सन्दर्भमा नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरुको विद्यालय सुधार योजना, विद्यालय अभिलेख र विद्यालयको आर्थिक सर्वेक्षण फारम तथा आर्थिक अभिलेखलाई आधार मानिएको छ । तालिका १,२,३ र ४ मा विद्यालयको आय व्यय विवरण, भौतिक सम्पतिविवरण, शिक्षक विद्यार्थी संख्या र एस.एल.सी नतिजा सम्बन्धी विवरण संकलन गरिएको छ भने अनुसुची ४ र ५ मा विद्यालयको आयस्रोत विवरण र खर्चको विवरण संकलन गरियो ।

३.६. तथ्यांकको व्याख्या र विश्लेषण

यस अध्ययन विद्यालय व्यवस्थापन र वित्तिय स्रोत परिचालन सँग सम्वन्धित भएको हुँदा प्राथमिक तथा द्धित्तिय दुवै स्रोतबाट प्राप्त तथ्यांकलाई आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गरी तोकिएका उद्देश्य र अनुसन्धान प्रश्न अनुसार तालिकीकरण गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनको शिर्षकमा वर्णनात्मक रुपमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरियो ।

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

कुनै पनि अध्ययन तथा अनुसन्धानको क्रममा संकलन गरिएका कोरा तथ्याङ्कहरुलाई व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न योग्य र प्रस्तुत गर्न योग्ग बनाउनको लागि आवश्यकता अनुसार संशोधन र प्रशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा प्राथमिक र द्धितिय स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई आवश्यकता अनुसार तालिकीकरण गरी निम्न शिर्षकहरुमा वर्णनात्मक रुपमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ विद्यालय व्यवस्थापनको लागि आवश्यक वित्तिय स्रोतहरु

अध्ययनको छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापनको लागि आवश्यक वित्तिय स्रोतहरुको पहिचान गर्नको लागि तालिका १ अनुसार प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कहरुलाई निम्न अनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१.१ विद्यालयको कुल आय व्यय विवरण

छनौटमा परेका विद्यालयहरुको कुल आय तथा व्यायको विवरणलाई निम्न अनुसार तालिकिरण गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका १ : विद्यालयको आय व्यय विवरण २०७३/०७४

सि.नं.	विद्यालयको नाम	जम्मा आय	जम्मा व्यय
१	बुद्ध शान्ति मा.वि. राप्ती न.पा २ गड्यौली, चितवन	२,२२,६७,५०७.३२।-	२,२२,६७,५०७.३२।-
२	भण्डारा मा.वि. राप्ती न.पा. ०४ भण्डारा, चितवन	२,१०,९९,२२८.६६।-	२,१०,९९,२२८.६६।-
३	राष्ट्रिय मा.वि राप्ती न.पा. १ महादेवटार, चितवन	१,२४,८६,५६७।-	१,२४,८६,५६७।-

स्रोत :विद्यालय अडिट रिर्पोर्ट २०७३/०७४

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा यि तिन ओटै विद्यालयहरु मध्ये बुद्ध शान्ति मा.वि. को आय बाँकी दुई विद्यालय भन्दा बलियो पाईयो भने भण्डारा मा.वि. को आय मध्यम र

राष्ट्रिय मा.वि. को आय तिन ओटैमा सबैभन्दा कम देखियो । यो तथ्याङ्कको तुलनात्मक विश्लेषणको आधारमा बुद्ध शान्ति मा.वि को आय बलियो भएकै कारणले गर्दा नै अरु विद्यालयको तुलनामा शैक्षिक परिणाम उच्च देखिनुको साथ साथै विद्यालय व्यवस्थापन पनि राम्रो देखिएको छ , त्यस्तै भण्डारा मा.वि. को तुलनामा राष्ट्रिय मा.वि. को आय कम भएता पनि राष्ट्रिय मा.वि. को शैक्षिक परिणाम राम्रो र विद्यालय व्यवस्थापन राम्रो देखिनु राष्ट्रिय मा.वि को वित्तिय स्रोत परिचालन प्रभावकारी भएर नै हो ।

त्यस्तै गरी यी तिनओटै विद्यालयहरुको व्याय भारलाई विश्लेषण गर्दा विद्यालयको आयको अनुपातमा खर्चपनि भएको देखिन्छ । बुद्ध शान्ति मा.वि. को आय स्तर बढि भएकोले खर्चपनि अरु विद्यालयको तुलनामा बढि नै देखिएको छ। त्यसै भण्डारा मा.वि. को आयस्तर मध्यम छ । व्याय पनि मध्यम देखिएको छ । भने रष्ट्रिय मा.वि. को आय स्तर अरु दुई मा.वि. को भन्दा कम देखिएको छ र व्यय पनि कम नै देखिएको छ । माथिको तालिकाको तथ्याङ्कको आधारमा भन्न सकिन्छ कि आय अनुसार नै खर्च हुने गर्दछ भन्ने कुरा प्रमाणीत हुन्छ ।

तालिका २ : विद्यालको आय प्राप्ति विवरण

सि.नं.	प्राप्ती विवरण	अनुसुची	बुद्धशान्ति मा.वि	भण्डारा मा.वि	राष्ट्रिय मा.वि
१	अ.ल्या बैङ्क तथा नगद	४	१,७३७,८३०.०३	३,३५८,४९८.१६	२०१०१७५
२	धरौटी		१००,०००.००		
३	आम्दानी निकासा तर्फ	१.१	१४,९४६,९७१.००	११,९०८,८९९.००	११२३२९१६.०० (नि+अनुदान)
४	आम्दानी अनुदान	१.३	१२९,२२१.००	१,७८१,४१२.००	
५	आम्दानी आन्तरिक	१.२	४,८१७,०९८.०४	३,२१३,९२६.९७	१२५३६५१.००
६	भुक्तानी दिन बाँकी	३	५३६३८७.२५	८३६,४९२.५३	
	जम्मा		२२,२६७५०७.३२	२१०९९२२८.६६	१२४८६५६७.००

तालिका ३ : भुक्तनि विवरण

सि.नं.	भुक्तनि विवरण	अनुसुची	बुद्धशान्ति मा.वि	भण्डारा मा.वि	राष्ट्रिय मा.वि
१	**पुँजीगत खर्च**	**२.१**	**२५११६६१.००**	**५३०९७७५.००**	
२	पेश्की	७	४०७०००.००		
३	अन्य खर्च	२.२	१७६४४४४६.१०	१२७८७७६२.७०	११२३२९१६ सरकारी स्रोत) १२५३६५१ निजि स्रोत
४	भुक्तानी दिन बाँकी दिएको	५	२०४४५३.००	६००००	
५	अन्तिम मौज्दात	४	१४९९९४७.२२	२९४१६९०.९६	
६	जम्मा	३	२२२६७५०७.३२	२१०९९२२८.६६	१२४८६५६७

४.१.२ विद्यालयको आय प्राप्ती विवरण

विद्यालयको छनौटमा परेका विद्यालयहरुको आय प्राप्ति विवरणलाई तालिका २ अनुसार व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । यस अनुसार बुद्ध शान्ति मा.वि. को आस्रोतमा बैंक मौज्दात ६.७३ देखिन्छ । भण्डारा मा.वि. को बैंक मौज्दात १३.९४ प्रतिशत तथा रा.मा.वि को बैंक मौज्दात १७.८९ प्रतिशत देखिन्छ । यी तिन ओटै मा.वि. मा रा.मा.वि. को बैंक मौज्दात प्रतिशत सबैभन्दा बढि, भण्डारा मा.वि. को बैंक मौज्दात प्रतिशत मध्यम र बुद्ध शान्ति मा.वि. को बैंक मौज्दात प्रतिशत कम देखिन्छ । यी तिन ओटै मा.वि.हरुमा सरकारी निकासा तर्फको आम्दानी बुद्ध शान्ति मा.वि को ६७.१२ प्रतिशत भण्डारा मा.वि को ५६.४४ प्रतिशत र रा.मा.वि. को ४३.५५ प्रतिशत सरकारी निकासा तर्फको आम्दानी देखिन्छ ।

यी तिन आटै विद्यालयहरुमध्ये बुद्ध शान्ति मा.वि. को सरकारी निकासा तर्फको आम्दानि प्रतिशत सबैभन्दा बढी, भण्डारा मा.वि. को मध्यम र रा.मा.वि. को सबैभन्दा कम देखिन्छ त्यस्तै यी तिन ओटै विद्यालयहरुको सरकारी अनुदान तर्फको आम्दानी बुद्ध शान्ति मा.वि.को ०.५८ प्रतिशत, भण्डारा मा.वि. को ८.४४ प्रतिशत राष्ट्रिय मा.वि. को १.९२ प्रतिशत अनुदान तर्फको आम्दानी देखिन्छ । यसरी यी तिन ओटा विद्यालयहरुमा भण्डारा मा.वि. ले सरकारी अनुदान सबैभन्दा बढि रा.मा.वि. ले मध्यम बुद्ध शान्ति मा.वि ले सबैभन्दा कम अनुदान पाएको देखिन्छ । यी तिन ओटै विद्यालयहरुको आन्तिरिक आम्दानीमा बुद्ध शान्ती मा.वि को २१.७३ प्रतिशत, भण्डारा मा.वि. को १५.२३ प्रतिशत र

राष्ट्रिय मा.वि. को ११.१६ प्रतिशत आन्तिरिक आम्दानि भएको देखिन्छ । यी तिन ओटै विद्यालयमा भुक्तनी दिन बाँकीमा बुद्ध शान्ति मा.वि.को २.४० प्रतिशत, भण्डारा मा.वि. को ३.९६ प्रतिशत तथा राष्ट्रिय मा.वि को भुक्तनी दिन बाँकी देखिएको छैन । साथै बुद्ध शान्ति मा.वि. को ०.४४ प्रतिशत देखिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स. का अध्यक्ष र लेखापालसँग प्रश्नावलीबाट जिज्ञासा राख्दा प्र.अ. का अनुसार सरकारी अनुदान जिल्ला समन्वय समिति, नगरपालिका, उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद् र संघसंस्थाहरुबाट प्राप्त हुने अनुदान चन्दा, दान आम्दानीका बाहिरी स्रोत हुन भने विद्यालयको आन्तरिक स्रोतथ अन्तर्गत विद्यार्थी अभिभावकबाट प्राप्त रकम र विद्यालयको चल अचल सम्पत्ती हुन् भन्ने धारणा पाइयो । त्यस्तै विद्यालय व्यवस्थापन समिति र लेखापालसँगको अन्तरवार्तामा विद्यालयको वित्तिय स्रोतहरु आन्तरिक र वाह्य दुबै हुने गरेको र अपुग रकम चन्दा र दान दाताव्यबाट तथा स्थानीय निकायबाट सहयोग मागी विद्यालयको आम्दानी बढाउन अन्य विकल्पहरु खोजी गर्ने प्रयास गर्ने गरेको भनाइ रहेको पाइयो ।

उपरोक्त विश्लेषणको आधारमा विद्यालयहरुको आम्दानीका स्रोतहरुमा सरकारी अनुदान, नगद तथा बैंक मौज्दात, विद्यार्थी भर्ना शूल्क छात्रवृत्ति रकम बैंक व्याज, तलवभत्ताका निकासा, घरभाडाबाट आउने रकम, विमाबाट आउने रकम, पुस्तक, कापी तथा टाई वेल्ट, विज्ञापन, पुरस्कार, प्रशासनिक अनुदान, मसलन्द अनुदान, स्रोत व्यक्ति फिल्ड भत्ता, विद्यालय स्तरीकरण, परीक्षा शुल्क, पुस्तकालय धरौटी र विविध रहेको पाइयो ।

४.१.३ भुक्तानी विवरण

तालिका ३ अनुसार यस अध्ययनको छनौटमा परेका तीन वटा मा.वि. हरु मध्ये बुद्ध शान्ति मा.वि. को पुँजीगत खर्च ११.२७%, भण्डारा मा.वि. को पुँजीगत खर्च २५.१६% र राष्ट्रिय मा.वि. को सरकारी स्रोतबाट खर्च ८९.९६% रहेको पाइयो । त्यस्तै बुद्ध शान्ति मा.वि. को पेश्की खर्च १.८२% रहेको पाइयो । साथै बुद्ध शान्ति मा.वि. को अन्य खर्च ७९.२३% र भण्डारा मा.वि. को अन्य खर्च ६०.६०% तथा राष्ट्रिय नीजि स्रोत तर्फको खर्च १०.०३% देखियो । त्यस्तै बुद्ध शान्ति मा.वि. को भुक्तानी दिन बाँकी दिइएको ०.९१% र भण्डारा मा.वि. को भुक्तानी दिन बाँकी दिइएको ०.२८% पाइयो । राष्ट्रिय मा.वि. को भुक्तानी दिन बाँकी नरहेको पाइयो ।

यस प्रकार विद्यालयको खर्चको बारेमा सम्बन्धित विद्यालयहरुको प्र.अ., लेखापाल र वि.व्य.स. को अध्यक्षसँगको अन्तरवार्ता लिदा आम्दानी अनुसारको खर्च हुनेगरेको छ तर कहीलेकाहि आम्दानीभन्दा खर्च बढी देखिएमा आपसी छलफल गरी विभिन्न संघसंस्था तथा दातृ नियकाहरुबाट सहयोग माग्ने गरेको र स्थनीय स्तरबाट पनि चन्दा संकलन गरी खर्च जुटाउने गरेको तथा स्थानीय निकायसँग पहल गरी खर्चको व्यवस्थापन गर्ने गरेको पाइयो ।

माथिको लालिका र विश्लेषणलाई हेर्दा सम्बन्धित विद्यालयहरुको खर्च तलव भत्ता अन्तर्गत स्वीकृत दरवन्दी, कर्मचारी र दरवन्दी बाहिरको शिक्षक (नीजि स्रोत), मसलन्द, फर्निचर, छपाई, सेवा शुल्क, शैक्षिक सामाग्री, भौतिक सामाग्री, पुस्तकालय व्यवस्थापन खर्च, पत्रपत्रिका खर्च, परीक्षा खर्च, शैक्षिक भ्रमण खर्च, अतिरिक्त क्रियाकलाप खर्च, सभा समारोह, वार्षिक उत्सव, विज्ञापन खर्च, निर्माण तथा मर्मत संभार, शौचालय निर्माण र सरसफाइ, छात्रवृत्ती, विजुली बत्ती, पानी, केवुल, वेव साइट, इन्टरनेट, लेखा परीक्षण, विज्ञान प्रयोशाला, पाठ्यपुस्तक खरीद मा खर्च हुनेगरेको पाइयो ।

४.१.४ विद्यालयको लेखा प्रणाली र आर्थिक लेखा प्रणाली

विद्यालयको आर्थिक स्रोत परिचालनलाई प्रभावकारी बनाई विद्यालयको लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्नका लागि र विद्यालय व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाई नियमीत संचालन गर्नको लागि प्रत्येक विद्यालयले प्रचलित ऐन, नियम अनुसार लेखा प्रणाली कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । राष्ट्र उन्नतीको मूल आधार शिक्षा भएकोले शैक्षिक जनशक्तिको उत्पादन गर्ने थलो विद्यालय नै हो । राष्ट्रको जुनसुकै क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने मुख्य आधार स्तम्भ तयार गर्ने ठाउँ विद्यालय हो । सामुदायिक विद्यालय शुद्ध सेवाको भावनाले संचालन गरिने सामाजिक संस्था भएकोले यस सँग सम्बन्धित सरोकारवालाको मन र विश्वास जितेर उनीहरुमा विद्यालय प्रति अपनत्वको भावना जागृत गराई थप स्रोतको सहयोग प्राप्त गर्ने वातावरण निर्माण गर्न पनि विद्यालय व्यवस्थापन समिति लगायत प्रधानाध्यापकको मुख्य दायित्व हो । यस कारण विद्यालयले गर्ने प्रत्येक गतिविधि स्वच्छ र पारर्दशी हुनु जरुरी छ यस सम्बन्धमा उपरोक्त शीर्षकसँग सम्बन्धित रहेका र गरिएको छलफल, अन्रतवार्ता, प्रश्नावी र विद्यालयको अभिलेखको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

यस अध्ययनको छनौटमा परेका विद्यालयहरु बुद्ध शान्ति मा.वि., भण्डार मा.वि. र राष्ट्रिय मा.वि. मा विद्यालयको लेखा प्रणाली र आर्थिका लेखा प्रणाली प्रचलित शिक्षा ऐन र शिक्षा नियमावली अनुसार नै रहेको पाइयो । विद्यालयको आर्थिक अभिलेख र विद्यालयको मुखपत्र अभिलेख अध्ययनबाट यि तीनै वटा विद्यालयहरुले आम्दानी र खर्चको विवरणलाई व्यवस्थित तरिकाले राख्ने गरेको पाइयो । जुन शीर्षकमा आम्दानी भएको सोही शीर्षक अन्तर्गत खर्च भएको पाइयो । विद्यालयको वित्तिय स्रोत परिचालनमा वि.व्य.स. क्रियाशील रही विद्यालयले वि.व्य.स. को नियमअनुसार खर्चहरुको आवश्यकता अनुकूल बाँडफाड गरी खर्च गरेको पाइयो । यि तीन वटा विद्यालयहरुले विद्यालयको कामकारवाही तथा आर्थिक कार्यहरुको सामाजिक परीक्षण सामाजिक परीक्षण समितिबाट गर्ने गरेको पाइयो । उक्त विद्यालयहरुको अन्तिम लेखा परीक्षणलाई वर्षको एक पटक विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालयको शिक्षक तथा कर्मचारी र अभिभावक भेलामा प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइयो । बुद्ध शान्ति मा.वि., भण्डार मा.वि., र राष्ट्रिय मा.वि. मा अर्थिक परादर्सिता भएको पाइयो ।

४.२. विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय स्रोत परिचालनले पारेको प्रभाव

४.२.१ विद्यालय व्यवस्थापनमा समितिको वित्तिय स्रोत परिचालनमा भूमिका

अनुसूची ४ र ५ लाई आधार मानी यस अध्ययनलाई अगाडी बढाउँदा यस निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि नेपालमा खुलेका सामुदायिक विद्यालयहरुको शैक्षिक गुणस्तर लगायत विभिन्न स्रोत साधानहरुको विकास एवं सुधार सम्बन्धित विद्यालयका सरोकारवालाहरुका हातमा रहेको देखिन्छ । हालमा देखिएको खस्किदो शैक्षिक गुणस्तर हुनुमा प्रमुख तत्व पर्याप्त आर्थिक अभाव देखिन्छ भने उक्त आर्थिक पक्षले समग्र शैक्षिक उपलब्धि मानै हलचल ल्याएको पाइन्छ । विद्यार्थीको अनुपातमा विद्यालय भवन र कक्षा कोठा निर्माण गर्न नसक्नु आवश्यक मात्रामा शिक्षक भर्ना गर्न नसक्नु, आवश्यक फर्निचर व्यवस्था गर्न नसक्नु, शैक्षिक सामाग्रीको व्यवस्था गर्न नसक्नु, अतिरिक्त क्रियाकलाप र खेलकुदको लागि अतिरिक्त क्रियाकलाप कक्ष र खेलमैदानको व्यवस्था गर्न नसक्नु, विषयगत रुपमा प्रयोगशाला र सामाग्रीको व्यवस्था गर्न नसक्नु, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकका बीचमा सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गर्न नसक्नु आदि समस्याहरुले विद्यालय व्यवस्थापनको साथ साथै शैक्षिक क्षेत्रलाई नै नराम्रो प्रभवा पारको पाइन्छ ।

उपरोक्त भौतिक एवम् शैक्षिक पक्षको राम्रो व्यवस्थापन भएका सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि पनि उच्च रहेको पाइन्छ । शिक्षा दिने प्रमुख दायित्व सम्बन्धित सरकारको हुन्छ । सरकारले नेपाल जस्तो गरिब मुलुकका लागि शिक्षा क्षेत्रमा छुट्याएको वार्षिक बजेट अपुग नै देखिन्छ भने त्यस्तै गरी विनियोजित बजेटको उचित परिचालन तथा सदुपयोगका लागि प्रमुख जिम्मेवार सम्बन्धित विद्यालय व्यवस्थापन समितिको हुन आउँछ भने उक्त विद्यालयका प्र.अ. र वि.व्य.स. का पदाधिकारीहरुको कार्यकुशलता र क्षमतामा पनि विद्यालय व्यवस्थापन निर्भर रहेको हुन्छ ।

विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तीय परिचलनको प्रभाव अध्ययन छनौटमा परको सम्बन्धित विद्यालयहरुको भौतिक विवरण र शैक्षिक विवरणलाई आधार मानेर विद्यालयको वित्तीय स्रोत परिचालनमा वि.व्य.स. को भूमिकाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ ।

४.२.२ विद्यालयको भौतिक सम्पत्ति विवरण

छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालयहरुको भौतिक सम्पत्ती विवरणलाई निम्नानुसार तालिकीकराण गर तुलनात्मक रुपमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

तलिका ४ : विद्यालयको भौतिक सम्पत्ति विवरण

सि.नं.	विद्यालयको नाम	विद्यालयको नाममा भएको जग्गा	विद्यालयको भवन कोठा
१	बुद्ध शान्ति मा.वि. राप्ती न.पा, २	८-०-० आठ विगा	७/४२
२	भण्डारा मा.वि राप्ती न.पा, ४	९-११-१० नौ विगा १७ कठ्ठा ११ धुर	७/२९
३	रा.मा.वि राप्ती न.पा १	१ -१०-० एक विगा १० कठ्ठा	६/२२

स्रोतः विद्यालयको भौतिक सम्पत्ती विवरण : २०७३

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा तीन वटै विद्यालय मध्ये भण्डार मा.वि. को नममा रहेको जग्गा बाँकी दुई विद्यालयको भन्दा धेरै बढी भएको पाइयोभने बुद्ध शान्ति मा.वि. को र राष्ट्रिय मा.वि. को नाममा रहेको जग्गा भण्डारा मा.वि भन्दा कम भएको पाइयो ।

त्यस्तै बुद्ध शान्ति मा.वि. को भवन संख्या र कोठा संख्या भण्डार मा.वि. र राष्ट्रिय मा.वि. को भन्दा धेरै भएको देखिन्छ । भाण्डारा मा.वि. को भवन र कोठा राष्ट्रिय मा.वि. भन्दा बढी छ । भवन संख्यामा राष्ट्रिय मा.वि. मा भवन र कोठा संख्या कम देखिन्छ ।

बुद्ध शान्ति मा.वि. भौतिक स्रोत साधनले सम्पन्न छ । यस विद्यालयमा आधुनिक विज्ञान प्रयोगशाला, पुस्तकालय, प्रशासनिक कक्ष, शिक्षक कक्ष, कम्प्युटर ल्याव र खेलकुद तथा अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापको लागि आवश्यक पूर्वाधार समेत पर्याप्त मात्रामा रहेको पाइयो । विद्यालयकोृ व्यवस्थापन प्रभावकारी छ भन्न सकिन्छ ।

भण्डारा मा.वि. को भौतिक संरचना र खेलमैदान फराकिलो छ । यसको विज्ञान प्रयोगशाला, पुस्तकालय, कम्प्युटर ल्याव, प्रशासनिक कक्ष र शिक्षक कक्षको व्यवस्था गरिएको छ ।

राष्ट्रिय मा.वि. मा भैतिक संरचना कमजोर अवस्थामा छ । यसको भवनहरु निर्माणाधिन छन् । उपरोक्त तथ्यका आधारमा बुद्ध शान्ति मा.वि. का वित्तीय स्रोत परिचालन प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन भएको देखिन्छ यसबाट के प्रमाणित हुन्छ भने यस विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी देखिन्छ । त्यस्तै भण्डारा मा.वि. को आयस्रोत बढी देखिन्छ तर वित्तीय स्रोत प्रभावकारी रुपमा परिचालन भएर नै राष्ट्रिय मा.वि. को भौतिक व्यवस्थापन भण्डारा मा.वि. को भन्दा राम्रो छ । भण्डारा मा.वि. को व्यवस्थापन राम्रो देखिन्छ । यसबाट प्रमाणित हुन्छ भने वित्तीय स्रोत परिचलन प्रभावकारी भएको विद्यालयको भौतिक संरचना सुविधा सम्पन्न छन् भने वित्तीय स्रोत प्रभावकारी नभएको विद्यालयको भौतिक संरचना जिर्ण देखिन्छ । यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध विद्यालय व्यवस्थापनसँग हुन्छ ।

४.२.२ विद्यालयको शैक्षिक विवरण

अध्ययन छनौटमा परेका विद्यालयको शैक्षिक विवरण अन्तर्गत विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी विवरण र एस.ई.ई. का नतिजा विश्लेषणलाई आधार बनाईएको छ ।

बुद्ध शान्ति मा.वि.मा शिक्षकको संख्या ४३, लेखापाल १, स. लेखापाल १ र विद्यालय सहयोगी ३ जना गरि जम्मा शिक्षक कर्मचारि ४८ जना रहेको पाइयो । कक्षा १ देखि १२ सम्म जम्मा विद्यार्थी १३८८ रहेको पाइयो । यसै गरि भण्डारा मा.वि.मा जम्मा शिक्षक कर्मचारीको संख्या ३१ जना र कक्षा १ देखि १२ सम्म जम्मा विद्यार्थी १०३२ रहेको पाईयो । त्यस्तै राष्ट्रीय मा.वि.मा जम्मा शिक्षा कर्मचारी २३ जना र कक्षा १ देखि १० सम्म जम्मा विद्यार्थी ६२३ जना रहेको पाइयो । यसरी विश्लेषण गर्दा बुद्ध शान्ति मा.वि.मा विद्यार्थी संख्या र शिक्षक संख्या बढि देखिन्छ भने भण्डारा मा.वि.मा विद्यार्थी र शिक्षकको संख्या बुद्ध शान्तिमा भन्दा कम देखिन्छ । यस्तै राष्ट्रिय मा.वि.मा विद्यार्थी र शिक्षकको संख्या कम देखिन्छ ।

यि तिन वटा विद्यालयको एस्.ई.ई. परिक्षा २०७३ लाई अध्ययन गर्दा बुद्धशान्ति मा.वि.बाट एस्.इ.इ.मा सम्मिलित जम्मा १६६ जना र जम्मा एस्.इ.इ. पुरा गरेको १६६ जना, भण्डारा मा.वि.बाट एस्.इ.इ. मा सम्मिलीत १०६ जना र एस्.इ.इ. पुरा गरेको जम्मा १०६ जना, रहेको पाइयो । यस्तै राष्ट्रिय मा.वि. बाट सम्मिलित ६४ जना पाइयो । बुद्ध शान्ति मा.वि.को एस्.इ.इ. परिक्षा २०७३ ओषत उपलब्धि जि.पि.ए. १.७९, भणडारा मा.वि.को एस्.इ.इ. परिक्षा २०७३ को औषत उपलब्धी जि.पि.ए. १.७५ र राष्ट्रिय मा.वि.को एस्.इ.इ. परिक्षा २०७३को जि.पि.ए २.३५ रहेको पाइयो । यि तिन वटै विद्यालयलहरुको औषत उपलब्धि राम्रो रहेको पाइयो । तुलनात्मक रुपमा राष्ट्रिय मा.वि.को औषत सिकाइ उपलब्धी सबै भन्दा बढि तथा अन्य दुइ मा.वि.को मध्यम सिकाइ उपलब्धी रहेको पाइयो ।

बुद्ध शान्ति मा.वि. को शैक्षिक नतिजा मात्र होइन अन्य सेवा सुविधा तथा भैंतिक पूर्वाधरमा पनि निजी विद्यालय भन्दा राम्रो छ । यस विद्यालयको अवलोकन गर्दा शैक्षिक विकासका लागि आधारभूत तत्वले सजिएको सफा, सुन्दर कक्षाकोठाको व्यवस्थापनले नै विद्यार्थीलाई पढाइ रहेको अनुभुति हुन्छ । यसको प्रमुख कारण नै वित्तीय स्रोत परिचालनले विद्यालय व्यवस्थापनमा पारेको सकारात्मक प्रभावले हो ।

अनुसूची ५ अनुसार भण्डारा मा.वि. को अम्दानी राष्ट्रिय मा.वि. को भन्दा बढी छ र भण्डारा मा.वि. ले वित्तीय स्रोत परिचालन प्रभावकारी रुपमा गर्न सकेकोले यस विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन सकेको छ । साथै राष्ट्रिय मा.वि. ले सिमीत स्रोत र साधनलाई यथोचित रुपमा विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापनमा लगानी गरेकोले यसको शैक्षिक उपलब्धि राम्रो देखिन्छ । यस विद्यालयमा वित्तीय स्रोत परिचालनको राम्रो प्रभाव भएर नै विद्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी देखिएको छ ।

४.२.३ विद्यालयको आर्थिक योजनाको अवस्था

विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनको लागि हरेक विद्यालयले अल्पकालिन एव् दीर्घकालिन आर्थिक योजना बनाउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । यस अन्तर्गत विद्यालको बजेट व्यवस्था पनि पर्दछ । विद्यालयले विद्यालय सुधार योजना निर्माण गर्दा होस् वा वार्षिक बजेट निर्माण गर्दा जति सरोकारवालाको निर्णय प्रक्रियामा सहभागीता बढाईन्छ त्यति नै त्यसले विद्यालय प्रति अपनत्वको भावना बढ्न गई योजना कार्यान्वयनमा सहजता देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा उल्लेखित शीर्षकसँग सम्बन्धित वास्तविक अवस्था पहिचान गर्न प्र.अ. अभिभावक, वि.व्य.स. का पदाधिकारीसँग छलफल गर्नुको साथै विद्यालयको रेकर्डलाई आधार बनाईएको थियो । छलफल र विद्यालय दस्तावेजबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई कार्यक्रमको प्राथमिकता अभाव जस्ता कमजोरी पाइयो । यसको सकारात्मक विश्लेषण गर्दा निम्नानुसारको विवरण प्राप्त भयो ।

अध्ययन गरिएका सबै विद्यालयहरुको विद्यालय सुधार योजना निर्माण गरेको पाइयो । तर उक्त योजना निर्माण प्रक्रिया त्यसमा सरोकारवालाको सहभागीता र कार्यान्वयनका अवस्थामा भने ठूलो भिन्नता देखिन आयो उक्त विद्यालयहरुले निर्माूण गरेको योजनालाई अध्ययन गर्दा स्रोत साधनको आँकलनमा अस्पष्टता, कार्यक्रम र बजेट विचमा असन्तुलन एवमपक्षमा विद्यालयहरुले उक्त योजना तथा वार्षिक बजेट निर्माण गर्दा सरोकारवालाको सहभागीतालाई प्राथमिकता राखेको पाइयो । प्रत्येक विद्यालयले विद्यालयको पञ्चवर्षिय योजना बनाएको पाइयो । अध्ययनको निष्कर्ष अनुसार विद्यालयहरुले निर्माण गरेको योजना र कार्यान्वयन प्रक्रियालाई हेर्दा उपलब्ध स्रोत साधनलाई अभिकतम उपलब्धि हासिल हुने ढंगले परिचालन गरी कार्यान्वयन गर्नमा कमजोर नै देखिन्छ ।

मानव सम्बन्ध सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्न प्रयासरत रहे तापनि उल्लेख्य सफलता पाउन नसकेको देखिन्छ ।

प्राप्तिको रुपमा हेर्दा प्रत्येक विद्यालयहरुले लेखा प्रणाली राख्ने गरेको र प्रत्येक वर्ष आर्थिक लेखा परिक्षण गराउने गरेको पाईयो ।

विद्यालय सुधार योजना निर्माणमा स्रोत साधानको आँकलनमा स्पष्टता, कार्यक्रम र बजेट बिचमा सन्तुलन तथा कार्यक्रमहरुको प्राथमिकता रहेको पाईयो ।

प्रत्येक विद्यालयले विद्यालयको काम कारवाहिको सामाजिक परिक्षण सामाजिक लेखा परिक्षण समितिबाट गर्ने गरेको पाईयो । विद्यालय व्यवस्थापनको लागि चाहिने वित्तीय स्रोतहरु आन्तरिक वाह्य दुवै स्रोतबाट संकलन गर्ने गरेको पाईयो अनुदान र विद्यार्थी भर्ना शुल्कः बाट ६० प्रतिशत देखि ८० प्रतिशत सम्म आम्दानी हुने गरेको पाईयो ।

विद्यालयले प्राप्त गर्ने आयस्रोत मध्ये सबैभन्दा ठुलो क्षेत्र शिक्षक तथा कर्मचारीहरुको तलव र भत्तामा ६० प्रतिशत देखि ८० प्रतिशत सम्म खर्च हुने गरेको पाईयो । वित्तिय स्रोतको कतिपय क्षेत्रमा अभाव देखिनुमा माध्यमिक शिक्षा निशुल्कः भनि घोषणा गर्ने अन्यौलपूर्ण सरकारी निति पनि पाईयो ।

विद्यालयको लगानीकर्ताहरुमा सरकारी अनूदान, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरु, स्थानिय निकाय,समुदाय र अभिभावकहरु रहेको पाईयो ।

शिक्षण संस्थाहरुलाई अनिवार्य तथा स्वऐच्छिक रुपमा प्रदान गरिने दान, दातव्य समाजको फाईदा र गुणस्तरिय शिक्षाको लागि दिने गरेको पाईयो ।

सिमित साधान र स्रोत भएता पनि त्यसको उचित बाँडफाँड गरी योजना बनाई वित्तिय स्रोत परिचालन गरेमा अधिकतम् शैर्क्षिक उपलब्धि हाँसिल गर्न सकिने जानकारी प्राप्त भयो ।

वित्तिय स्रोत परिचालन प्रभावकारी रुपमा हुन नसक्दा शैक्षिक उपलब्धिको साथै विद्यालय व्यवस्थापन पनि प्रभावकारी हुन नसक्ने तथ्य प्राप्त भयो ।

सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तिय स्रोतको परिचालन प्रभावकारी रुपमा गरेमा स्तरिय शिक्षा पाउनको लागि निजि विद्यालय नै धाउनु पर्दैन । वित्तिय स्रोत राम्ररी परिचालन हुँदा सामुदायिक विद्यालयले पनि स्तरीय शिक्षा पूरागर्न सकिने देखियो ।

विद्यालयको शैक्षिक तथा वित्तिय सुधार गर्नको लागि विद्यालय व्यवस्थापन समिति प्र.अ., शिक्षकहरु तथा कर्मचारीहरु र विद्यार्थी तथा अभिभावकको आ-आफ्नो क्षेत्रबाट आवश्यक सहयोग गर्नुपर्ने निष्कर्ष प्राप्त भयो ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति शिक्षक तथा कर्मचारिको पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्न मागमा आधारित तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने तथ्य प्राप्त भयो ।

बुद्ध शान्ति मा.वि, भण्डारा मा.वि र रा.मा.वि को आर्थिक स्थिति पारदर्शि देखियो ।

विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिगर्ने प्रमूख तत्वमा वित्तिय स्रोतको प्रभावकारी परिचालको प्रभाव नै देखिन्छ । आर्थिक पक्षले सम्पूर्ण शैक्षिक उपलब्धिका हलचल ल्याएको देखिन्छ ।

शिक्षाका प्राथमिक सरोकारवालाहरु शैक्षिक योजना तर्जुमा देखि योजना कार्यान्वयन र उपभोग सम्म प्रत्यक्ष संलग्न गराई समानतका आधारमा समाजका प्रत्येक व्यक्तिलाई शैक्षिक लाभको भागिदार बनाउन शैक्षिक विकेन्द्रीकरण प्रभावकारी हुने देखियो ।

यस अध्ययन छनौटमा परेका विद्यालयहरुको व्यवस्थापन पनि विकेन्द्रिकरण सिद्धान्तबाट सञ्चालन भएको पाईयो । सामान्य रुपमा हेर्दा एस.इ.इ परिक्षाको नतिजालाई नै आधार मानी उच्च शैक्षिक व्यवस्थापन रहेको पाईयो ।

यी तिनै वटा विद्यालयहरुको कक्षाकोठामा कम्प्युटर प्रविधिलाई पनि प्रयोग गरेको पाईयो ।

शिक्षामा दिगो विकास तथा पर निर्भरता हटाउनको लागि आँफैमा धानि नसक्ने स्रोतहरुको पहिचान गरी लगानि साझेदारी गर्ने अवधारणा स्थानिय स्तर सम्म पुऱ्याउने निति अपनाउनु पर्दछ ।

४.३ वित्तीय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्याहरु

विश्व मानव समुदायमा सही तरिकाले शिक्षाको व्यवस्थापन गर्न सकेमा एउटै शिक्षित व्यक्तिले पनि सिंगो समाजलाई नै रुपान्तरित गर्न सक्छ जसको लागि दिइने शिक्षा नैतिक र

व्यवहारिक रुपले सार्थक र जिवनउपयोगी हुनु जरुरी छ । भाषाको ज्ञान, विज्ञानको खोज, साहित्यका ठेली र इतिहासका दस्तावेज मात्र शिक्षाको द्योतक होइन । समयसापेक्ष व्यवहारीक शिक्षा नै वास्ताविक शिक्षा हो । व्यत्तिगत जिवन निर्वाह र अर्थोपार्जनको सुलभ बाटोको खोजीमा असर पर्नुको सट्टा शिक्षाले त जिवनोपयोगी सीप, व्यवहार र चिन्तन दिनु पर्दछ ।

विद्यालयको व्यवस्थापन पक्षलाई गतिशिलता दिने कार्य वित्तीय स्रोतको प्रभावकारी परिचालनबाट नै सम्भव हुन्छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्बितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्क र जानकारीलाई वित्तिय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्याहरुको रुपमा निम्नानुसारका प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.१ आँकडाको पूर्वानुमान गर्न कठिनाई

हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा एकातिर शिक्षाको स्तर बढाउनुपर्ने छ भने अर्कोतिर शिक्षामा सबैको समान पहुँच पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता रहेको हुँदा भावि लगानीको लागि यकिन आँकडा तयार गर्न कठिन प्राय हुन्छ । अनुसूची ६ अनसार विद्यालयको चालु खर्चको ६०.८८ प्रतिशत देखि ८४.३१ प्रतिशत रकम शिक्षक तथा कर्मचारीको तलव भक्ता शीर्षकमा खर्च भएको देखिन्छ । जुन के कतिका दरले बढ्ने हो वा कुन सुविधा बढ्ने हो वा घट्ने हो यकिन गर्न सकिदैन । यसमा सरकारी नीतिगत अन्योलले पनि असर पार्दछ । उदाहरणका लागि सरकारी नीतिगत तवरबाट कहिले प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क भनी घोषणा गरिन्छ । फेरी निःशुल्कको विभिन्न अर्थ लगाईन्छ (जस्तैः पढाइ शुल्क, प्रवेश र पुनः प्रवेश शुल्क मात्र निःशुल्क) । यसरी नीतिगत अन्योलले पनि शैक्षिक लगानीको पूर्वनुमान गर्न कठिन हुन्छ ।

४.३.२ कार्यकम र बजेटको आपसी तालमेलको अभाव

कुनै पनि शैक्षिक कार्यक्रम सम्पन्न गर्दा छुट्टाईएको रकमबाट के कति बाधा अड्चनहरु आईपरे ? रकम पर्याप्त थियो वा थिएन ? अब यस्तो कार्यक्रमको लागि के कति आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ ? भन्ने लेखाजोखा गरेको पाईएन । विद्यालयमा जति रकम प्राप्त भएको हुन्छ त्यो सबै जसरी भए पनि खर्च गर्ने परिपाटी रहेको पाइयो । जुन शीर्षकको लागि जति रकम प्राप्त भएको छ, त्यही शीर्षकमा त्यति नै लगानी गरीएको छैन । विद्यालय सुधार योजना निर्माण गरिएको छ । तर विद्यालय सुधार गर्न प्रति विद्यार्थी ईकाइ

दरका आधारमा विद्यालयलाई एकमुष्ट अनुदान कति उपलब्ध गराउनु पर्ने त्यसको एकिन गरिएको छैन ।

४.३.३ विद्यालयको भौतिक पक्ष तथा शैक्षिक योजनामा कम लगानी हुनु

विद्यालय व्यवस्थापन भित्र भौतिक व्यवस्थापन र शैक्षिक व्यवस्थापन पनि पर्दछ । विद्यालयको भौतिक वा शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी रुपमा संचालन गर्नको लागि वित्तिय स्रोत परिचालनको आवश्यकता पर्दछ । अध्ययनमा समेटिएका विद्यालहरुले ०.६४ देखि २.२५ प्रतिशत सम्म निर्माण तथा मर्मत संभार खर्च छुट्टाईएको छ । यो रकम विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनको लागि अति कम देखिन्छ । यि विद्यालहरुले शैक्षिक सामाग्री खर्चमा ०.०२ देखि ०.२८ प्रतिशत, पाठ्पुस्तकमा ०.६६ देखि १.४३ प्रतिशत, खेलकुद तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमा ०.१ देखि १.२५ प्रतिशत, शैक्षिक भ्रमण, कार्यशाला, गोष्ठी र सानीटेशनमा ज्यादै कम देखिन्छ । विद्यालय व्यवस्थापक, शिक्षक, कर्मचारीको पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्न मागमा आधारित तालिमको लागि कुनै शीर्षकमा वजेट छुट्याएको देखिएको छैन । अधिकांश बजेट शिक्षक तथा कर्मचारी तलव भत्तामा नै खर्च हुनुले विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा लगानी कम भैरहेको छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्यालय व्यवस्थापन र शैक्षिक व्यवस्थापनमा परेको देखिन्छ ।

उपरोक्त समस्याले शैक्षिक भ्रमण, शैक्षिक गोष्ठीमा विद्यार्थीलाई कम सरीक गराउनु, भभिभावक, विद्यार्थी र शिक्षकको विचमा सुमधुर सम्बन्ध स्थापित हुन नसक्नु, विद्यार्थीहरुमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धात्मक भावनाको कमि, शैक्षिक सरोकारवालाहरुले दिइएको जिम्मेवारी वहन गर्न नसक्नु, समयसापेक्ष जीवनोपयोगी सीप, व्यवहार र चिन्तन विद्यालय शिक्षाले दिन नसक्नु, घरपरिवारले गरेको खर्चलाई लगानीमा समावेश नगरिनु, विद्यालय परिवार भित्र बैचारीक समन्वयको भावाना, प्रश्नपत्रको भण्डार नहुनु, उपयुक्त पाठ्यपुस्तक र शिक्षण सामाग्रीमा ध्यान पुऱ्याउन नसक्नु, शैक्षिक सत्रको सुरुमानै बजेट वर्गीकरण नगरिनु र आर्थिक पक्षको उचित व्यवस्था हुन नसक्नुलाई समस्याको रुपमा उल्लेख गरिन्छ ।

४.४ वित्तीय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु

अध्ययनको छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालयहरुको वित्तीय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्याहरु समाधान गर्न सम्बन्धित पक्षहरुले खेल्न सक्ने भूमिककालाई प्राप्त तथ्याङ्क तथा सूचनाको आधारमा निम्न अनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.१ प्र.अ., लेखापाल तथा शिक्षकहरुले खेल्न सक्ने भूमिका

सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., लेखापाल तथा शिक्षकहरुले आफ्नो विद्यालयको वित्तीय स्रोतको समस्या समाधान गर्नका लागि आफूभन्दा माथिल्लो निकाय, जि.शि.का. को अध्यक्षतामा आर्थिक संकलनका लागि चन्दा वा अरु कुनै स्रोतबाट रकम संकलन गरी वित्तीय स्रोत मजबुत बनाउनु पर्दछ । जसले गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा र विद्यालय व्यवस्थापनका सम्पूर्ण पक्षका कुनै असर नपरोस ।

विद्यालयको वित्तीय स्थिति सुधारका लागि प्र.अ. र लेखापालसँग गरिएको प्रश्नावलीको उत्तरमा उनीहरुले आफूले सकेजति आफ्नोतहबाट वित्तीय स्रोत संकलन गर्ने गरेको र नपुग भएमा आपसी छलफलबाट स्थानीय निकाय र अन्य दातृ निकायबाट सहयोगको माग गर्छौ भन्ने कुरा प्राप्त भयो । सबै विद्यालयका प्र.अ. का भनाइ अनुसार हामीले कुनै विकास कार्य गर्नु पऱ्यो भने त्यसको अनुमानित बजेट निर्धारण गरी सो रकम जि.शि.का. मा पेश गर्छौ र सो बराबरको रकम माग गर्छौ । तर सो रकम पुरै निकास नभएको अवस्थामा अपुग रकम गा.वि.स. बाट माग गर्ने, समुदायबाट चन्दा सहयोग र श्रमदान माग गरी वित्तीय स्रोत संकलन गर्ने गरेका छौ । त्यस सहयोग रकम विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक विकासमा खर्च गर्दछौ भन्ने धारणा प्राप्त भयो । विद्यालयको वित्तीय स्थितिलाई मजबुत बनाउनको लागि नेपाल सरकार, स्थानीय निकाय र शैक्षिक क्षेत्रमा लगानी गर्न इच्छुक सरकारी तथा गैर सरकारी निकाय र संघ संस्थाहरुसँग हार गुहार माग्नु पर्ने देखिन्छ ।

४.४.२ विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले खेल्न सक्ने भूमिका

विद्यालय व्यवस्थापन समितिले आफ्नो विद्यालयको प्र.अ. को मद्दतले जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा गई आवश्यक रकमको माग गर्नु पर्दछ र अपुग रकमका लागि स्थानीय स्तर र सम्बन्धित सरोकारवालाहरुबाट हुन सक्ने चन्दा, दान, आर्थिक सहयोग उठाई विद्यालको वित्तीय स्रोत बलियो बनाउन सहयोग गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा विद्यालयको आर्थिक स्थिति वलियो हुन्छ र विद्यालय व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनुको साथै शैक्षिक उपलब्धि विकासमा सहयोग पुग्दछ ।

यस अध्ययनको छनौटमा परेका विद्यालयहरुका वि.व्य.स. का अध्यक्षहरुसँग गरिएको अन्तरवार्तामा विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिको लागि कुन पक्ष बढी जिम्मेवारी हुन्छ भन्ने प्रश्नावलीको उत्तरमा तीनै वटा विद्यालयको वि.व्य.स. का अध्यक्षहरुले वित्तीय स्रोत नै बढी जिम्मेवारी भएको धारणा राख्नु भएको छ । विद्यालय व्यवस्थापनलाई बढी प्रभावकारी र उपलब्धिपूर्ण बनाउनको लागि हामिले चन्दा, दान, श्रमदान, विद्यालयमा विशेष प्रकारको पर्व तथा उत्सवहरुमा कार्यक्रम बनाई आर्थिक स्रोत संकलन गरी विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक गुणस्तर विकासका लागि आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षकमा बाँडफाड गरी वित्तीय स्रोतलाई सही ढंगले परिचालन गरी विद्यालयको उन्नती र प्रगति गराएका छौं भन्ने धारणा पाइयो । यसै प्रकार सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरुसँग अर्थ संकलन गर्न सकिने र समाजका आर्थिक रुपले सम्पन्न व्यक्तिहरुलाई चन्दा सहयोग गर्न प्रोत्साहन गरी चन्दा दान गर्नेहरुलाई सम्मान गरी आर्थिक स्रोत जुटाई त्यसलाई ठीक तरिकाले आवश्यक काममा परिचालन गरी विद्यालयको उन्नती प्रगती गराई सिकाइ उपलब्धीमा वृद्धि गरेका छौ । विभिन्न स्रोतबाट वित्तीय स्रोतहरुको बाँडफाड योजना अनुसार गरी कार्यान्वयनमा जोड दिई सफलताका साथ योजनाहरु सम्पन्न गराएका छौं । शिक्षा मन्त्रालय, विभाग, जिल्ला समन्वय समिति, स्थानीय निकाय, नगरपालिका, राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड आदिमा गएर विद्यालयको लागि वित्ती स्रोतको पहल गरेका छौं भन्ने धारणा पाइयो । यसरी वित्तीय स्रोतलाई ठीक ढंगले आवश्यकता अनुसार र शैक्षिक उपलब्धि हुने गरी विभिन्न शीर्षकमा छुट्याई शैक्षिक गुणस्तरमा आशा गरेअनुरुप उपलब्धी प्राप्त गरी सिकाइ उपलिब्धीमा वृद्धि गरेको छौं ।

४.४.३ विद्यालयको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन र परिचालनमा अभिभावकहरुले खेल्न सक्ने भूमिका

विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको अभिभावकहरुले पनि आफ्ना छोराछोरीहरुको लागि विद्यालय शिक्षामा लगानी गरेका हुन्छन् । तर त्यसको हिसाब किताब र लेखाजोखा गरिएको पाइदैन । अभिभावकहरुले आफ्ना बालबालिका अध्ययन गर्ने विद्यालयको आर्थिक अवस्था कस्तो छ र कहाँ कहाँ कसरी खर्च भैरहेको छ भन्ने जानकारी प्राप्त गर्नु पर्दछ । यसका साथै आफूले गर्न सक्ने चन्दा, दान वा श्रमदान विद्यालयको वित्तीय अवस्थामा सुधार गर्नमा सक्दो सहयोग गर्नु पर्दछ । किनभने अर्थिक स्रोत संकलन र परिचालन कै कारणले विद्यार्थीहरुले प्राप्त गर्ने शैक्षिक उपलब्धिमा कुनै असर नपरोस सम्बन्धित अभिभावहरु

विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना गर्न, परीक्षा शुल्क तिर्न, विद्यालयको वार्षिक उत्सव र अन्य कार्यक्रमहरुमा जाने गरेको तर विद्यालयको आय व्यय विवरण र बजेट कार्यक्रम प्रस्तुत गर्ने क्रममा घर आउने गरेको र आय व्ययलाई धेरै वास्ता नगरेको पाइयो । तर अभिभावकहरुले आय व्यय विवरण र बजेट कार्यक्रम प्रस्तुतमा राम्ररी ध्यान दिएर सुन्ने बुझ्ने र त्यसका सकारात्मक नकारत्मक पक्षलाई बुझेर आवश्यक सुझाव दिनु पर्ने र त्यसमा सक्रिय भूमिका खेल्नु पर्ने देखिन्छ । अभिभावहरुले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रुपमा विद्यालयको आर्थिक स्रोत संकलन र परिचालनमा सहभागीता जनाए पनि विद्यालयको वित्तीय स्रोत परिचालनको प्रभावकारीता तर्फ धेरै चासो नदिने गरेकोले कतिपय अवस्थामा त्यसको अभाव महशुस गरिन्छ । विद्यार्थीको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गरी विद्यालय व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाई संचालन गर्नका लागि र सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्नको लागि वि.व्य.स., शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरुको महत्वपूर्ण भूमिका हनेगरेको पाइयो । यसकारण विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि र सिकाई उपलब्धीमा वृद्धिको लागि सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सक्दो सहयोग गर्नु पर्दछ ।

परिच्छेद पाँच
निष्कर्ष र सुझाव

यस अध्ययन छनौटमा परेका विद्यालयहरुको तथ्याङ्क संकलन प्रक्रियाबाट प्राप्त भएको तयाङ्कहरुको विस्तृत व्याख्या र विश्लेषण गरी प्राप्त भएको जानकारीको आधारमा प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव निकालिएको छ । अनुसन्धान कर्ताले थप अनुसन्धानको लागि आवश्यक ठानेको सिफारीसहरुलाइ यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष

यो अध्ययन चितवन जिल्ला राप्ती नगरपालिका भित्रको भण्डारा स्रोतकेन्द्र अर्न्तगतको विभिन्न सामुदायिक विद्यालयहरु मध्ये तिनओटा माध्यमिक विद्यालयहरु बुद्ध शान्ति मा.वि. भण्डारा मा.वि. र राष्ट्रिय.मा.वि को विद्यालय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन वि.व्य.स को भूमिका विषयमा आधारित भई गरिएको छ । नेपालका सामूदायिक विद्यालयहरुको प्रमूख वित्तिय स्रोतहरुमा सरकारी अनुदान नै रहेको छ ।

वैदेशिक परियोजना स्थानिय विकास मन्त्रालयले भौतिक निर्माण तथा आदिबासी जनजाति महिला, दलित पिछडिएको वर्ग, गरिब तथा जेहेन्दार विद्यार्थिको लागि क्षात्र बृत्ति तथा शिक्षा प्रदान गर्न आर्थिक सहयोग गर्दछन् ।

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभाग जिल्ला समन्वय समिति, स्थानिय निकाय नगरपालिका राष्ट्रिय परिक्षा बोर्ड, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरु स्थानिय समूदाय र अभिभावकहरु विद्यालयका लगानिकर्ताहरु हुन् यसरी गरिएको लगानी नै विद्यालयको प्रमूख वित्तिय स्रोतहरु हुन् ।

विद्यालयमा प्राप्त भएका वित्तिय स्रोतहरुलाई आवश्यकताको पहिचान गरी योजना बनाई अल्पकालिन र दिर्घकालिन योजना अनुरुप अधिकतम लाभ हुने गरि प्राथमिकताको आधारमा बजेट बाँडफाँड गरि वित्तिय स्रोतलाई सम्मुचित ढङ्गले परिचालन गर्नुपर्दछ ।

आय व्यायको विवरण चुस्त र दुरुस्त राखि भौतिक र शैक्षिक विकासका लागि योजना अनुसार आम्दानी र खर्चको बिचमा समन्वय गरी वित्तिय स्रोतको परिचालन प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गरेमा वि.व्य प्रभावकारी भई विद्यालयले उच्च शैक्षिक उपलब्धि हाँसिल

गर्न सक्दछ । वि.व्य को सम्पूर्ण पक्षको प्रभावकारीता वित्तिय स्रोत परिचालन र कार्यन्वयनले निर्धारण गर्ने निष्कर्ष यो अध्ययन बाट प्राप्त भयो ।

५.२ सुझावहरु

५.२.१ नीति निर्माण तहका लागि सुझाव

माथि उल्लेखित प्राप्ति र निष्कर्षको आधारमा सम्बन्धीत पक्षहरुलाई निम्न लिखित सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

विद्यालयको वित्तिय प्रणालि लाई समस्या मुक्त बनाउनको लागि नेपाल सरकारले आफ्नो दायित्व र प्राथमिकताको आधारमा सामाजिक समानताका लागि शिक्षा सर्वसूलव वनाउनुको साथै मा.वि कक्षा १२ शिक्षा पूर्ण निशुल्कः बनाउनु पर्दछ । विद्यालयको दिगो भौतिक र शैक्षिक विकासको लागि नेपाल सरकार बाट प्राप्त अनुदानले नपुग्ने भएमा विद्यालयको वित्तिय अवस्थालाई बलियो बनाउनको लागि वि.व्य.स र प्र.अ ले नेपाल सरकार स्थानिय निकाय र शैक्षिक क्षेत्रमा लगानी गर्न इच्छुक सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरु सँग समन्वय गरी सहयोग प्राप्त गर्नु पर्दछ ।

विद्यालयले योजना निर्माण गदौ उपलब्ध साधन र स्रोतलाई अधिकतम उपलब्धि हाँसिल हुनेगरि परिचालन र कार्यान्वयन गर्न लगानी र खर्चको अनूगमन र मल्याङ्कन गर्नुपर्दछ जसबाट शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी र उपलब्धि मूलक हुन्छ । विद्यालय सुधार योजना कार्यक्रम र बजेट बिचमा सन्तुलन कायम गरी कार्यक्रमको प्राथमिकता अनुसार निर्माण गर्नु पर्दछ ।

सरकारले शिक्षामा भएको लगानिलाई पूर्ण रुपमा लगानि प्रक्रिया र उत्पादको रुपमा हेर्नु पर्दछ । किनभने शैक्षिक लगानिको प्रतिफल तुरुन्त प्राप्त नभएता पनि भविष्यमा प्रतिफल प्राप्त हुन्छ । यसरी प्राप्त वित्तिय स्रोतको आवश्यकता र योजना बाँडफाँड गरी योजना अनुसार कार्यान्वयन गरेमा विद्यालय व्यस्थापन बढि प्रभावकारी हुन्छ ।

विद्यालयहरुले वि.व्य.स शिक्षक तथा कर्मचारीहरुको पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्न तालिमको व्यवस्था मिलाई मागमा आधारित तालिमको व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । साथै शैक्षिक सामग्री र कक्षाहरुमा बुक कर्नरको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । विद्यालयहरुमा दैनिक तथा मासिक पत्र पत्रिकाको बजेट छुट्टायाई व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

५.२.२ कार्यान्वयन तहका लागि सुझाव

विद्यालय व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित वनाई सञ्चालन गर्न र शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नको लागि वि.व्य.स, प्र.अ, शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी, अभिभावक, स्थानिय निकाय र सरकार तथा सम्पूर्ण पक्षले आ-आफ्नो तर्फबाट समयमै सक्दो सहयोग गर्नुपर्दछ । वित्तिय स्रोतहरुको परिचालन र सहि सदुपयोग भए नभएको मुल्याङ्कन वि.व्य.स, प्र.अ. र लेखा पालले गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

अभिभावकहरुले विद्यालय शिक्षामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा लगानि गरेका हुन्छन् त्यस कारण आफ्नो बालवालिका अध्ययन गर्ने विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापन र परिचालनमा सक्रियता देखाउनु पर्दछ ।

ख) विद्यालय व्यवस्थापन पक्षले विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा विद्यालय भवन, कक्षाकोठा, फर्निचर, शौचालय, खानेपानी, शैक्षिक सामग्री, खेलकुद सामग्री, विद्यार्थी शिक्षक अनुपातके समयमै व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

५.२.३ अनुसन्धानका लागि सुझाबहरु

सामुदायिक विद्यालयको वित्तिय स्रोत व्यवस्थापन र विकेन्द्रिकरण बिचको सम्बन्ध थप अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन र वित्तिय व्यवस्थापन बिचको समबन्धमा पनि थप अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको वित्तिय स्रोत व्यवस्थापनको तुलनात्मक अध्ययन गर्न समेत सुझाब गरिन्छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, विनोद कुमार, (२०६४), **संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालय तुलनात्मक अध्ययन**अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षा शास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, चितवन

अधिकारी, गोविन्द र अन्य (२०६१), **अध्यापन अनुमतिपत्र दर्पण माध्यामिक तह,** काठमाण्डौः विद्यालर्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६२), **माध्यमिक तह अध्यापन अनुमतिपत्र, परीक्षा दपर्ण,** काठमाण्डौः आशिष पुस्तक भण्डार ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०५५) **उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन,** काठमाण्डौः उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग ।

काफ्ले, बासुदेव, श्रेष्ठ चन्द्रबहादुर र सिन्हा रामस्वरुप (२०६२), **शैक्षिक प्रशासन र सुपरिवेक्षक,** काठमाण्डौः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

कोइराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०५९), **शैक्षिक व्यवस्थापन तथा संगठानात्मक व्यवहार,** काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

खनाल, पेशल (२०६६), **शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति,** काठमाण्डौ : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राईजेज ।

खनाल, मुकुन्दमणी र आचार्य, सुशन (२०६३), **शिक्षाको वित्तिय अर्थशास्त्र,** काठमाण्डौ : मकालु प्रकाशन गृह ।

गौतम, सुर्यप्रसाद र बराल देवकुमार (२०६०), **शिक्षक अध्यापन अनुमति पत्र दिग्दर्शन,** काठमाण्डौ : मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स ।

पौडेल, लेखनाथ (२०६४), **शिक्षण पद्धति,** काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

पुस्तकालय आवाज (२०६५-२०६६), केन्द्रिय पुस्तकालय, काठमाण्डौ ।

तिन वर्षे अन्तरिम योजना (२०६४-२०६६), काठमाण्डौ : राष्ट्रिय योजना आयोग ।

थापा, विजयकुमार र अन्य (२०५८), **व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र मानव संशाधन व्यवस्थापन,** काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

नव सन्देश (२०६७), श्री तिलिङ्गटार उच्च मा.वि., काठमाण्डौ : धापासी ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०५९), दशौं योजना (२०५९-२०६४) काठमाण्डौ : राष्ट्रिय योजना आयोग ।

राम, बहादुर (२०६५), **सामुदायिक विद्यालयको आर्थिक स्थितिले शैक्षिक व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस चितवन ।

वाग्ले, मनप्रसाद र ढकाल, माधवप्रसाद **(२०५६), शिक्षाको प्रारम्भिक परिचय,** काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

विद्यालय सुधार योजना (२०६४), मनोहर स्रोतकेन्द्र, काठमाण्डौ ।

स्वर्णभुमी (२०६७),श्री वौडेश्वर उच्च मा.वि, भारमहाँकाल, काठमाण्डौ ।

वि.सी., भरत विक्रम (२०४९), **काठमाण्डौ, जिल्लाका मा.वि. हरुमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रभावकारी बनाउन व्यवस्थापन र निरीक्षणको योगदान,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र महेन्द्ररत्न क्याम्पस, काठमाण्डौ

शर्मा, कुवेरनाथ (२०७३), **शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवम् समाजशास्त्रीय आधार,** काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, कुवेरनाथ (२०६४), **शिक्षणशास्त्र,** काठमाण्डौ : नेपाल रत्न पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, गोपीनाथ (२०५७), **नेपाल शैक्षिक इतिहास,** शिक्षण विभाग, काठमाण्डौ : लुम्बिनी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, चिरञ्जीवी (२०५८), **शिक्षाका आधारहरु,** काठमाण्डौ : एम.के. पब्लिसर्स ।

शर्मा जयकृष्ण (२०६३), **सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा सरोकारवालाको सहभागिता एक तुलनात्मक अध्ययन,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वि. सप्तगण्डकी, बहुमुखी क्याम्पस, चितवन ।

शिक्षा ऐन (२०२८), नविनतम संशोधन (२०६३), काठमाण्डौ : बौद्धिक दर्पण प्रकाशन ।

शिक्षा नियमावली (२०५९), तेस्रो संशोधन (२०६२), काठमाण्डौ : बौद्धिक दर्पण प्रकाशन ।

शैक्षिक समाचार (२०६४), भक्तपुर : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग ।

सिप्रेक (२०६४), **समुदायद्धारा विद्यालय व्यवस्थापन,** काठमाण्डौ : नितिगत अनुसन्धान परामर्श केन्द्र ।

सुचना संगालो (२०६१), शिक्षा दिवस विशेषाङ्क : शिक्षा विभाग ।

Consolidated Report (2063) . **School Level Education Statistics of Nepal**, Bhaktapur: Department of Education

Khanal, M.M. (2003), **Community Participation in Public School Finance:** A case of public secondry schools of Ratnanagar Municipality, Chitwan district, unpublished M. Phil dissertation, Kathmandu University.

Lohani, S.R. (2001), **Education financing in Nepal,** Financing educational institutions or education of student? Journal on Distance Education, 41-52.

विद्याय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन

अनुसूची १

विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षको लागि प्रश्नावली

नाम : उमेर :

विद्यालयको नाम : लिङ्ग :

शैक्षिक योग्यता : हस्ताक्षर :

१) विद्यालय व्यवस्थापनमा कुन पक्ष सबै भन्दा बढि महत्वपूर्ण हुन्छ ?

....

२) विद्यालय व्यवस्थापनको लागि वित्तीय स्रोत परिचालन किन आवश्यक छ ?

....

३) वित्तीय स्रोत परिचालन प्रभावकारी नभएमा विद्यालय व्यवस्थापनमा कस्तो प्रभाव पर्ला ?

....

४) विद्यालय व्यस्थापनको लागि चाहिने वित्तीय स्रोत कसरी जुटाउने गर्नु भएको छ ?

....

५) विद्यायको वित्तीय स्रोत कुन कुन शिर्षकमा खर्च गरिएको छ ?

....

६) विद्यालयद्धारा विद्यार्थीहरुलाई प्रदान गरिने छात्रवृत्तिले वित्तीय स्रोतलाई कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

....

७) तपाईको विचारमा विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिको लागि कुन पक्ष बढी जिम्मेवारी हुन्छ ?

....

८) विद्यालय व्यवस्थापनलाई कसरी बढी प्रभावकारी बनाउन सकिएला ?

....

९) विद्यायको कम कारबाहिको सामाजिक परीक्षण कसरी गर्ने गरिएको छ ?

....

१०) **विद्यालयको वित्तिय स्रोत व्यवस्थापन** तथा विद्यालय व्यवस्थापनमा तपाईले कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नु भएको छ ।

विद्याय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन

अनुसूची २

प्रधानाध्यापनको लागि प्रश्नावली

नाम : उमेर :

विद्यालयको नाम : लिङ्ग :

शैक्षिक योग्यता : हस्ताक्षर :

१) प्रधानाध्यापक स्वयम् एउटा व्यवस्थापक हो भन्ने कुरालाई कसरी स्पष्ट पार्नु हुन्छ ?

....

२) यस विद्यालयको आर्थिक अवस्था कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?

....

३) विद्यालय व्यवस्थापन आर्थिक पक्षको भुमिका कस्तो रहेको हुन्छ ?

....

४) विद्यालय संचालनको लागि वित्तीय स्रोतको मुख्य आधार के पाउनु भएको छ ?

....

५) विद्यालयको आन्तरीक र बाह्य वित्तीय स्रोतहरु के के हुन सक्छन् ?

....

६) विद्यालय सञ्चालनको लागि वित्तीय स्रोत कुन कुन शिर्षकमा खर्च गरिएको छ ?

....

७) विद्यालयको आय व्ययको विवरण कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?

....

८) वित्तीय स्रोत परिचालनमा के कस्ता समस्याहरु देखिएका छन् ?

....

९) वित्तीय स्रोत परिचालनमा देखिएका समस्यहरुलाई कसरी सामाधान गर्न सकिएला ?

....

१०) विद्यालयद्धारा विद्यार्थीहरुलाई प्रदान गरिने छात्रावृत्तिले वित्तीय स्रोतलाई के कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

....

११) विद्यालयको वित्तीय अवस्था सुधारका लागि के कस्तो योजना बनाउनु भएको छ ?

....

१२) विद्यालयको आर्थिक अवस्था सुधारको लागि प्रधानाध्यापकले खेल्न सक्ने भुमिका कस्तो होला ?

१३) वित्तीय स्थिती कमजोर भएमा शैक्षिक उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पर्ला ? किन ?

....

विद्याय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन

उप अनुसूची ३

विद्यालयको लेखापालको लागि प्रश्नावली

नाम :	उमेर :
विद्यालयको नाम :	लिङ्ग :
शैक्षिक योग्यता :	हस्ताक्षर :

१) विद्यालय व्यवस्थापनमा वित्तीय स्रोत परिचालनले कस्तो प्रभाव पारेको पाउनु भएको छ ?

....

२) यस विद्यालयको आर्थिक अवस्था कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?

....

३) विद्यालय कोषको हिसाब किताब कस्ले कसरी राख्ने गर्नु भएको छ ?

....

४) विद्यायको प्रमुख वित्तीय स्रोतहरुको आधार के लाई मान्नु हुन्छ ?

....

५) वित्तीय स्रोतहरुलाई कुन कुन शिर्षकमा खर्च गर्ने गरिएको छ ?

....

६) विद्यालयको वित्तीय स्रोत परिचालनलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिएला ?

....

७) विद्यालयको वित्तीय स्रोत सुधारको लागि के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुहुन्छ ?

....

८) विद्यालयले विद्यार्थीहरुलाई के कस्तो छात्रवृत्ति सुविधा प्रदान गरेको छ ?

....

९) विद्यालयका प्रमुख वित्तीय समस्यहरु के के देख्नु भएको छ ?

....

१०) विद्यालयका प्रमुख वित्तीय समस्यहरु के के देख्नु भएको छ ?

....

११) वित्तीय समस्याहरुलाई कसरी सामाधान गर्न सकिएला ?

....

अनुसुची ३ (क)

शिक्षकको लागी प्रश्नावली

विद्यालयको नामः उमेरः

शिक्षकको नाम : लिङ्गः

शैक्षिक योग्यता : हस्ताक्षरः

१ यस विद्यालयको आर्थिक स्थिति कस्तो छ ?

२ विद्यालयको लागी आवश्यक स्रोत जुटाउन तपाई कतिको सहभागी हुनुहुन्छ ?

३ यस विद्यालयले आर्थिक स्रोत संङ्कलन र परिचालन कसरी गरेको छ ?

४ विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध कस्तो रहेको छ ?

५ विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्ला ?

अनुसुची ३ (ख)

अभिभावकको लागी प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

अभिभावकको नाम : उमेर :

पेशा : लिङ्ग:

योग्यता : हस्ताक्षर :

१ तपाई विद्यालय कतिको जानु हुन्छ ? यदि जानुहुन्छ भने किन जानु हुन्छ ।

२ यस विद्यालयको आर्थिक अवस्था बारे तपाईलाई के के थाहा छ ?

३ यस विद्यालयको आम्दानी र खर्चको बारेमा तपाइर्ले चासो राख्नु हुन्छ कि राख्नु हुन्न ?

४ यस विद्यालयको आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनलाई अभिभावकहरुले कति संयमता पूर्वक लिने गरेको छ ?

५ यस विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तरलाई आर्थिक पक्ष सित कसरी हेर्नु भएको छ ?

अनुसुची ४

(प्राप्ती र भुक्तानी)

विद्याय व्यवस्थापन समितिको वित्तिय स्रोत परिचालन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

विद्यालयको आय स्रोत विवरण बुद्धशान्ति मा.वि./भण्डारा मा.वि/राष्ट्रिय मा.वि

प्राप्ति विवरण

सि.नं.	प्राप्ती विवरण	अनुसुची	बुद्धशान्ति मा.वि	भण्डारा मा.वि	राष्ट्रिय मा.वि
१	अ.ल्या बैङ्क तथा नगद	४	१,७३७,८३०.०३	३,३५८,४९८.१६	२०१०१७५
२	धरौटी		१००,०००.००		
३	आम्दानी निकासा तर्फ	१.१	१४,९४६,९७१.००	११,९०८,८९९.००	११२३२९१६.०० (नि+अनुदान)
४	आम्दानी अनुदान	१.३	१२९,२२१.००	१,७८१,४१२.००	
५	आम्दानी आन्तरिक	१.२	४,८१७,०९८.०४	३,२१३,९२६.९७	१२५३६५१.००
६	भुत्तानी दिन बाँकी	३	५३६३८७.२५	८३६,४९२.५३	
	जम्मा		२२,२६७५०७.३२	२१०९९२२८.६६	१२४८६५६७.००

भुक्तनि विवरण

सि.नं.	भुक्तनि विवरण	अनुसुची	बुद्धशान्ति मा.वि	भण्डारा मा.वि	राष्ट्रिय मा.वि
१	पुँजीगत खर्च	२.१	२५११६६१.००	५३०९७७५.००	
२	पेश्की	७	४०७०००.००		
३	अन्य खर्च	२.२	१७६४४४४६.१०	१२७८७७६२.७०	११२३२९१६ सरकारी स्रोत) १२५३६५१ निजि स्रोत
४	भुक्तानी दिन बाँकी दिएको	५	२०४४५३.००	६००००	
५	अन्तिम मौज्दात	४	१४९९९४७.२२	२९४१६९०.९६	
६	जम्मा	३	२२२६७५०७.३२	२१०९९२२८.६६	१२४८६५६७

अनुसुची ५

(आम्दानी खर्च)

श्री बुद्धशान्ति मा.वि राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

आम्दानी उप अनुसुची १

निकाशा तर्फ १.१

जि.शि.का विवरण

क.सं.	विवरण	रकम
१	तलब भत्ता	१००,६२०,८९७.००
२	छात्रवृत्ति	३१७,०००.००
३	भेटेनरी अनुदान	१,०००,०००.००
४	मर्मत अनुदान	३००,०००.००
५	मसलन्द	३०,०००.००
६	ओजिटी	३८५,०००.००
७	अन्य सम्पूर्ण अनुदान	१४,९४६,९७१.००
	जम्मा	१४,९७४६,९७१.००

श्री बुद्धशान्ति मा.वि राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

मा.वि. तर्फ १.२

क्र.सं.	विवरण	रकम
१	सिफारिस	११००.००
२	प्रमाण पत्र	११८१००.००
३	मूलप्रमाण पत्र	३२९००.००
४	अङ्गेजी अध्यापन शुल्क	२२८८,१००.००
५	भर्ना फारम शुल्क	८५,७५०.००
६	रेडक्रस शुल्क	२१५६०.००
७	अभिभावक सहयोग	९३९३००.००
८	टाइबेल्ट	२१००.००
९	गयल जरिवान	३३१८.००
१०	विविध आम्दानी	१३१४८.००
११	परिचय पत्र	५००.००
१२	जग्गा भाडा	११८,०५०.००
१३	कोटशन शुल्क	९०००.००
१४	परीक्षा शुल्क	२९५५५०.००
१५	प्रवेशपत्र प्रतिलिपी	३१०.००
१६	भेटेनरी कक्षाबाट आम्दानी	१०८०००.००
१७	बैङ्क व्याज	२११२.०४
१८	शिक्षक आवेदन	५५,००.००
१९	प्रवेश परीक्षा शुल्क	५०००.००
	जम्मा	२०,१९,३९८.०४

अनुदान तर्फ १.३

क्र.सं.	विवरण	रकम
१	नगरपालिका अनुदान	११९,२२१.००
२	जिल्ला खेलकुद अनुदान	१०,०००.००
	जम्मा	१२९,२२१.००

श्री बुद्धशान्ति मा.वि राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

उ.मा.वि. तर्फ १.४

क.सं.	विवरण	रकम
१	भर्ना फारम शुल्क	१५७००.००
२	भर्ना शुल्क	५५४४००.००
३	मासिक शुल्क	१६६५४००.००
४	आन्तिरिक परीक्षा शुल्क	५०२००.००
५	टाइबेल्ट	१४८००.००
६	पुस्तकालय धरौटी	५५००.००
७	प्रमाण पत्र	१०२५००.००
८	रजिष्ट्रेशन शुल्क	८५२००.००
९	छात्रवृत्ति फारम शुल्क	४४००.००
१०	जरिवाना शुल्क	५६००.००
११	प्रयोगात्मक परीक्षा शुल्क	२९३००.००
१२	परीक्षा शुल्क	२६४६००.००
	जम्मा	२७९७६००.००

श्री बुद्धशान्ति मा.वि राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

खर्च उप अनुसुची २

पुँजीगत खर्च २:१

क.सं.	**विवरण**	**रकम**
१	फर्निचर निर्माण	२९८५८६.००
२	कम्प्युटर खरीद	७५७६०.००
३	निर्माण खर्च	२१३७३१५.००
	जम्मा	२५११६६१.००

अन्य खर्च २:२ मा.वि तर्फ

क.सं.	विवरण	रकम
१	तलब दरबन्दी	८७५०७३.००
२	तलब स.का.	७८०००.००
३	तलब प्राविधिक	१०७१७१०.००
४	तलब निजि	२६१९६२४.००
५	क.स. कोष	१२२८८०२.००
६	ना.ल कोष	८३२००.००
७	विविध खर्च	२६५३२.००
८	दैनिक भ्रमण खर्च	२०११५.००
९	शैक्षिक भ्रमण खर्च	३१००.००
१०	परीक्षा खर्च	२२८१०५.००
११	मसलन्द	९२२६९.००
१२	चिया खाजा खर्च	५६९७९.००
१३	छपाइ खर्च	९३८३२.००
१४	जग्गामा खर्च	३९२३७.००
१५	सेवा सुविधा खर्च	८६४३०.००
१६	पाठ्यपुस्तक खरीद खर्च	७२७९३३.००
१७	कार्यक्रम खर्च	१०४२०.००
१८	सरसफाई खर्च	१७०१५.००
१९	विज्ञापन खर्च	२८८४५.००
२०	खेलकुद सामग्री खरीद	१०,०००.००
२१	भाडा खर्च	२९५०.००
२२	रेडक्रस खर्च	१५८९०.००
२३	अभिभावक भेला खर्च	१६९४०.००
२४	कक्षाकोठा भेला खर्च	४३२७९.००
२५	छात्रवृत्ति खर्च	४०८००.००
२६	सामग्री खरीद	७०५०.०
२७	मर्मत खर्च	७८६५.००
२८	शिक्षक छनौट खर्च	२३५५९.००
२९	ले.प. शुल्क	३७०००.००
३०	पोशाक खर्च	२१३०००.००
३१	भर्ना फिर्ता	१६००.००
३२	एसआइपी निर्माण खर्च	९०००.००
३३	टाइ खरीद	३९२१५.००
३४	भेटेनरी ल्याब समान खरीद	८४९३४७.००
३५	शैक्षक सामग्री खरीद	३०००.००
३६	व्याजमा करकट्टी	१०५.१०
	जम्मा	१६५९७८२१.००

उप अनुसुचि ३ भुक्तानी दिन बाँकी विवरण

क्र.स.	विवरण	रकम
१	साइन्टिफिक मेडिकल	४३४७
२	गोपालराज पन्त	३७४७८५.२५
३	अस्मिता प्रकाशन	१५७२५५
४	बुद्धशान्ति धान्याचल (क्याम्पस) पुरानौ	२०००००
५	पुष्पराज ओली (पुरानो)	८०४१०८.२५

श्री बुद्धशान्ति माध्यमिक विद्यालय राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

उप अनुसुची ४ बैंक मौज्दात

क्र.स.	विवरण	खाता प्रकार	शुरु मौज्दात	अन्तिम मौज्दात
१	रा.ब.बैंक ४४३४	चल्ती	४०९४.३४	४०९४.३४
२	रा.ब.बैंक ९४०	चल्ती	१६२०२६३.२८	१४०५४३८.२८
३	रा.बा.बैंक ५७५	चल्ती	१७५३.३७	१७५३.३७
४	नेपाल बैंक लि. ८६७	चल्ती	५१२१४.१२	६४,३७९.६७
५	साना किसान सहकारी ३१२	बचत	३७१९.९४	३९६५.६३
६	साना किसान सहकारी ३४३	बचत	२३३८.४९	३०२५.९८
७	साना किसान सहकारी १५४	बचत	४३०५.५८	४५८७.९७
८	साना किसान सहकारी १३९	बचत	४२४०३.६२	४९८७.३४
९	साना किसान सहकारी ९६	बचत	७२३५.६९	७७१३.६४
	जम्मा		१७३७८२९.४३	१४९९९४७.२२

उप **अनुसुची ५ भुक्तानी तर्फ दिन बाँकी दिएको खर्च**

क.सं.	**शिर्षक**	**रकम**
१	ज्याला	३२९५०.००
२	जे.के टाइ	७४२९०.००
३	नेपाल हार्डवेयर	३१५८०.००
४	अभियान हार्डवेयर	६५६३३.००
	जम्मा	२०४४५३.००

उप **अनुसुची ६ संकलित कोष विवरण**

क.सं.	**शिर्षक**	**रकम**
१	गत वर्षको कोष	१७२७९५३८.८३
२	यस वर्षको बचत घाटा कोष	२२४८७४३.९४
	जम्मा	१९५२८,२८२.७७

श्री बुद्धशान्ति मा.वि राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

खर्च उप **अनुसुची २**

अन्य खर्च २.३ उ.मा.वि तर्फ

क.सं.	**विवरण**	**रकम**
१	शिक्षक तलव	६१६०००.००
२	इन्धन खर्च	१८११६.००
३	आन्तरीक परीक्षा	२३००९.००
४	शैक्षिक भ्रमण खर्च	१४०००.००
५	रजिष्ट्रेशन खर्च	७५०००.००
६	पुस्तकालय धरौटी फिर्ता	४५०००.००
७	भर्ना शुल्क फिर्ता	२४३५०.००
८	परीक्षा खर्च	२५६९५०.००
९	छात्रवृत्ति खर्च	१४७००.००
	जम्मा	१०४६६२५.००

उप **अनुसुची ७ पेश्की खर्च**

क.सं.	विवरण	रकम
१	सिंशध्वज लामा	२२५000.00
२	पेश्की पुरानो	३८३४८.00
३	नवराज पाठक	१८२000.00
	जम्मा	४४५३४८.00

उप **अनुसुची ८ धरौटी विवरण**

क.सं.	विवरण	रकम
१	नेपाल दुरसञ्चार, संस्थान	६000.00
२	उच्च शिक्षा धरौटी	४00000.00
३	कोटेशन धरौटी	१00000.00
	जम्मा	५0६000.00

श्री बुद्धशान्ति मा.वि राप्ती २, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

सम्पत्ति विवरण

क.सं.	विवरण	रकम	गत वर्ष	
१	अघिल्ला वर्षहरुको एकमुष्ठ	१५३३५६१७.६१		
२	फर्निचर	२९८५८६.00		
३	खानेपानी धारा	-		
४	शौचालय	-		
५	यूपिएस	-		
६	कम्प्युटर ल्याब	-		
७	कम्प्युटर	७५७६0.00		
८	गेट निर्माण	-		
९	सोलार	-		
१0	विज्ञान प्रयोगशाला	-		
११	पर्खाल निर्माण	-		
१२	पुस्तकालय	-		
१३	निर्माण	२१७११३२.१९		
	जम्मा	१७८८१0९५.८0		

श्री भण्डारा मा.वि राप्ती-०६,चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

आम्दानी अनुसूचि १

निकाशा तर्फ १.१

जि.श.का. विवरण

क.सं.	**विवरण**	**रकम**
१	दरबन्दी तलब	७,७५७,७११.००
२	कर्मचारी	२४७,०००.००
३	स.का	७८,०००.००
४	छात्रवृत्ति	२९५,५००.००
५	बुक कर्नर	१०१,५५०.००
६	भवन निर्माण	१,८००,०००.००
७	लाईब्रेरी	६५०,०००.००
८	वि.सु.यो एवम् सा.प	३१,०००.००
९	मसलन्द	३०,०००.००
१०	पाठ्यपुस्तक	३८४,५३९.००
११	परिषा	१३५,२५५.००
१२	आइसिटी	१५०,०००.००
१३	ट्रस्ट भवन मर्मत	१५०,०००.००
१४	विविध	९८,३४४.००
	जम्मा	११९०८८९९.००

आन्तरिक तर्फ १.२

क.सं.	विवरण	रकम
१	आवेदान फारम	१५,२५०.००
२	प्रवेश शुल्क	४१२, ५००.००
३	शिक्षण शुल्क	१०,४०,८०५.००
४	परिचय शुल्क	६,७१५.००
५	परिक्षा शुल्क	१८८,५२०.००
६	पुस्तकालय	१७,१०५.००
७	टाइ बेल्ट	६५,१६०.००
८	आर्थिक सहयोग	७०१,८६०.००
९	प्रमाण पत्र	१९१,४५०.००
१०	राष्ट्रिय परिक्षा बोर्ड	२६२,८५०.००
११	सिफारिस	२,५००.००
१२	पोखरी भाडा	२००,०००.००
१३	चमेना गृह	८,०००.००
१४	कु काठ विक्रि	३२,०००.००
१५	व्याज	१३,३६१.९७
१६	अन्य विधि	५५,८५०.००
	जम्मा	३२१३९२६.९७

अनुदान तर्फ १.३

क.सं.	विवरण	रकम
१	नगरपालिका अनुदान	४०१,७०५.००
२	जि.वि.स अनुदान	९४९,७०७.००
३	धान्याचल अनुदान	४२०,०००.००
४	जिल्ला खेलकुद अनुदान	१०,०००.००
	जम्मा	१७८१४१२.००

श्री भण्डारा मा.वि राप्ती ६, चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

खर्च उप अनुसुचि २

पुँजिगत खर्च २:१

क्र.सं.	विवरण	रकम
१	शौचालय निर्माण	२८२,८००.००
२	फर्निचर निर्माण	५९,६२५.००
३	फोटोकपी एवम् मल्टि मिडिया ख	२४,७००.००
४	भवन निर्माण	४,१६१,५८१.००
५	वाल निर्माण खर्च	७८१,०६९.००
	जम्मा	५३०९७५५.००

अन्य खर्च २.२

क्र.सं.	विवरण	रकम
१	विवरण	४४७००.००
२	व्याज	५००००.००
३	नर्सरी कक्षा व्यवस्थापन	९४१२.००
४	विविध खर्च	२७४५०.००
५	मर्मत	२८०७५.००
६	अतिरिक्त पारिश्रमिक	८०२४०.००
७	टिएडिए	१२६००.००
८	अतिथि सत्कार	१८५०५.००
९	सेवा सूविधा खर्च	४६६९६.००
१०	राष्ट्रिय परिक्षा बोर्ड	२१३१००.००
११	मसलन्द	१९९४५०.००
१२	इन्धन खर्च	१५५२८.००
१३	वायरिङ एवम् इलेक्ट्रिक खर्च	४७७२४.००
१४	विज्ञापन एवम् सुभकामना	१००२५.००
१५	अभिभावक भेला खर्च	२१५३८.००
१६	दरबन्दी तलब	७८४२२१०.७०
१७	तलब निजी	२८६०९३३.००
१८	परिक्षा खर्च (केन्द्र सहित)	२८०३९५.००
१९	ढुवानी खर्च	३५००.००
२०	खेलकुद खर्च	४००.००
२१	अभ्यास शिक्षण खर्च	७२००.००
२२	शैक्षिक भ्रमण खर्च	१९६००.००
२३	पाठ्य पुस्तक खरिद खर्च	६०१२११.००

२४	प्रयोगात्मक परिक्षा खर्च	८४२०.००
२५	मूल प्रमाण पत्र खरिद	४५२५०.००
२६	छात्रवृत्ति खर्च	२९०००००.००
	जम्मा	१२७८७७६२.७०

उप अनुसुचि ३ भुक्तानी दिन बाँकी विवरण

क.सं.	**विवरण**	**रकम**
१	जयकाली रोडा	७०००.००
२	श्रेष्ठ फर्निसिङ	९४१२.००
३	लुलु स्टेशनरी	५६३३९.००
४	डि.वि इट्टा उद्योग	२४६४०९.५१
५	गोरखकाली हार्डवेयर (पुरानो)	१४८८४.००
६	ओमशान्ति हार्डवेयर (पुरानो	९४४७.४३
७	लक्ष्मी नारायण हार्डवेयर	५१७३३२.०२
	जम्मा	८६०८२३.९६

श्री भण्डारा मा.वि राप्ती ६ , चितवन

आर्थिक वर्ष २०७३/०७४

उप अनुसुची ४ बैंक मौज्दात

क.स	**विवरण**	**खाता प्रकार**	**अन्तिम मौज्दात**
१	अल्पाईन विकास वैंक ३२७०१ के	मुद्दती	११५६८२.४७
२	अल्पाईन विकास वैंक ४०१	चल्ती	५०००.४०
३	रा.वा वैंक ९३२	चल्ती	१९३००२२.९४
४	रा.वा वैंक ५६७	चल्ती	६३५१.८७
५	नेपाल बैंक लि. ८३३	चल्ती	५९८४.९९
६	त्रिवेणी विकास बैंक १०६४९०४	चल्ती	११८९३.५४
७	सानीमा बैंक, भण्डारा १२४४०१	चल्ती	३७४२१८.१५
८	उ.मा.वि (धरौटी) रा.वा.बैंक भरतपुर	धरौटी मुद्दती	४०००००.००
९	नगद मौज्दात		९२५३६.६०
			२९४१६९०.९६

उप अनुसुची ५ संकलित कोष विवरण

क.सं.	**शीर्षक**	**रकम**
१	गत वर्षको कोष	१२,१७२,७४१.३५
२	यस वर्षको बचत घाटा कोष	४११६४७५.२७
	जम्मा	१६२८९२१६.६२

भूक्तनी दिन बाँकी दिएको खर्च

क.सं.	**शीर्षक**	**रकम**
१	ले.प. खर्च	६००००.००
	जम्मा	६००००.००

लेखापाल   प्रधानध्यापक   अध्यक्ष   लेखापरिक्षक

श्री राष्ट्रिय मा.वि महादेवटार

राप्ती १, चितवन

आ.वर्ष २०७३/०७४ को प्राप्तिर भूक्तानी विवरण (सरकारी स्रोत)

आय विवरण	रकम रु	व्यव विवरण	रकम रु
रा.वा.वैंक (गत वर्षको मौज्दात)	१४५२३७०४.६	तलव भत्ता दरबन्दी	३२२५२२६.००
तलव भत्ता दरबन्दी	३२५७७१३.००	तलव भत्ता राहत	१२७०००००.००
तलव भत्ता राहत	१२७०००००.००	सहयोगी कार्यकर्ता	७८०००.००
सहयोगी कार्यकर्ता	७८०००.००	कर्मचारी व्यवस्थापन	२४७०००.००
कर्मचारी व्यवस्थापन	२४७०००.००	तलव भत्ता निजि स्रोत	७६२७७५.००
पि.सि.एफ	३९२५७.००	ज्याला	९५५०.००
छात्रवृत्ति	१३३४००.००	मर्मत सम्भार	९३००.००
मसलन्द	२५०००.००	मसलन्द	६५३९.००
पाठ्यपुस्तक	२१५९२५.००	कार्यक्रम तथा पुरस्कार	६६३०.००
निम्न मा.वि. शिक्षा उर्त्तिण परीक्षा	४२४०.००	शैक्षिक सामग्री	८२५.००
दिवा खाजा	३९१८०.००	सेवा महसुल	१७३००.००
भवन निर्माण	३००००००.००	परिक्षा	६२८०.००
राप्ती नगरपालिका	९५४८२.००	पाठ्यपुस्तक	२५२७४१.००
जिल्ला विकास समिति	१६४०९४.००	छावृत्ति	६५७००.००
पुस्तकालय तथा प्रयोगशाला	६५००००.००	भवन निर्माण	२७५७८३२.००
विद्यालय सुधार योजना	२००००.००	भर्चुअल कक्षा व्यवस्थापन	१४००००.००
सामाजिक परिक्षण	११०००.००	लेखा परिक्षण	३७३०२.००
भर्चुअल कक्षा व्यवस्थापन	१४००००.००	पर्खाल (वाल) निर्माण	१६४०९४.००
बुककर्नर	९०२५०.००	बाल विकास कक्षा व्यवस्थापन	१०४७४७.००
ट्रष्ट मर्मत	३०००००.००	शौचालय व्यवस्थापन	१६००.००
		नेपाल हार्डवेर (भुत्तानी दियियो)	१४२०५.००
		प्रीन्टर खरिद	२५०००.००
		दिवा खाजा	२००९५.००
		राष्ट्रिय वाणीज्य बैंक मौज्दाात	२०१०१७५.००
जम्मा	११२३२९१६.००		११२३२९१६

श्री राष्ट्रिय मा.वि महादेवटार

राप्ती १, चितवन

आ.वर्ष २०७३/०७४ को प्राप्ति भुक्तानी विवरण निजी स्रोत)

आय विवरण	रकम	व्यव विवरण	रकम
प्रभु बैंक	१०१६४७	निजि तलव भत्ता	६१३८९६
साना किसान स.का.सं	१५४०५.५	शैक्षिक समाग्री	२६३१७
स्थानान्तरण शुल्क	७३५००	मसलन्द	४४१२०
रेडक्रस शुल्क	१८४८०	यातायात	५९०५
शौचालय व्यवस्थापन	१८४८०	अभिभावक भेला	११२२५
पुस्तकालय शुल्क	१८४८०	विद्युत महशुल	२६४०२
कम्प्युटर शुल्क	९०५७०	सरसफाई समान खरिद	११०
फर्म शुल्क	६१६०	भवन निर्माण	११९७८
जग्गा ठेक्का	१४९१६	मर्मत सम्भार	१६९६०
जन्ममिति प्रमाणीत	३००	कार्यक्रम तथा पुरस्कार	३३५३०
विविध आम्दानी	३५३१०	भुत्तानी दिएको बन्दना पाठक	६३००
अभिभावक सहयोग	६६०२५०	नेट टेलिफोन महशुल	१११३८
बाँस बिक्रि	१२७००	अतिथि सत्कार	१७०४५
परिक्षा शुल्क	१८०८२५	ज्याला	१८१००
व्याज प्राप्त	६६२७	अन्य खर्च	७७००
		एस.इ.इ मूल प्रमाण पत्र	२८०००
		क्यालेन्डर छपाई	१६५००
		परिक्षा	१६९५८७
		ढुवानी खर्च	५५०
		पाठ्यपुस्तक	८६६९७
		रेडक्रस खर्च	६८१९
		नगद मौज्दात	१८५१
		प्रभु बैंक	२६७८६.७
		साना कि.स.सं	६६२३४.५
जम्मा आय	१२५३६५१	जम्मा व्यय	१२५३६५१